

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER
TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ
İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(BURSA ÖRNEĞİ)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hakan SARI

BURSA 2021

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER
TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ
İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(BURSA ÖRNEĞİ)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hakan SARI

Danışman:
Doç. Dr. Mustafa Naci KULA

BURSA 2021

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda 701821019. numaralı **Hakan SARİ**'nin hazırladığı “**DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (BURSA ÖRNEĞİ)**” konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/..../20... günü-..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. Mustafa Naci KULA
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Tarih

.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 12/07/2021

Tez Başlığı / Konusu: **DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER
TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA (BURSA ÖRNEĞİ)**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, 12/07/2021 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7' dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

12/07/2021

Adı Soyadı: Hakan SARI
Öğrenci No: 701821019
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

Danışman
Doç. Dr. Mustafa Naci KULA
12/07/2021

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (BURSA ÖRNEĞİ)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Hakan SARI
Öğrenci No : 701821019
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı :
Statü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hakan SARI
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Psikolojisi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı :
Mezuniyet Tarihi : /.../20...
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mustafa Naci KULA

DİNDAR BİREYLERİN PEYGAMBER TASAVVURLARIYLA DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (BURSA ÖRNEĞİ)

Din, insanın duygu, düşünce ve davranışlarında etkisini gösteren çok yönlü ve kapsamlı bir olgudur. İnananları tarafından benimsenen ve içselleştirilen din bireyin yöneldiği tüm nesne, olgu, olay ve kişilere yani psikolojik objelere karşı geliştirdiği tutumlarını belirlemektedir. Özellikle dini içerikli psikolojik objelere karşı geliştirilen tutumlarda Tanrı, cennet, cehennem, ahiret, peygamber gibi somut bilgi edinmenin imkânının bulunmadığı hususlar diğer pek çok unsur gibi belirleyici olmaktadır. Bu anlamda dinlerin merkezi kavramlarından olan “Tanrı” ile iletişimi sağlaması bakımından peygamberler ayrıca önem kazanmakta ve dini tutumların şekillenmesinde peygamberlere dair geliştirilen tasavvurlar da belirleyici olmaktadır.

Peygamber tasavvurlarının dini tutumlar ile olan ilişkisini anlayabilmek adına gerçekleştirilen bu çalışma, yerleşik dini tutumlara ve yerleşik peygamber tasavvurlarına sahip olduğu düşünülen 18 yaş ve üzeri Müslüman örneklemin peygamber tasavvurları ile dini tutumları arasındaki ilişkinin analizleri yapılmıştır. Bulgular peygamber

tasavvurlarının dini tutumlarla belirli yönlerde anlamlı ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Peygamber Tasavvuru, Peygamber İmajı, Dini Tutum.

ABSTRACT

Name and Surname : Hakan SARI
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Science
Branch : Psychology of Religion
Degree Awarded :
Page Number :
Degree Date : .../.../20...
Supervisor : Assoc. Prof. Mustafa Naci Kula

A STUDY ON THE RELATION BETWEEN RELIGIOUS PERSONS' CONCEPTIONS OF PROPHECY AND RELIGIOUS ATTITUDES (BURSA CASE)

Religion is a multifaceted and comprehensive phenomenon, having an impact on believers emotions, thoughts and actions. Religion, adopted and internalized by its believers determines the attitudes of an individual towards all objects, phenomena, events and persons, that is, psychological objects. Especially, the concepts such as God, heaven, hell, the hereafter, and prophets, not having opportunity to obtain concrete information, are determinative like many other factors in attitudes developed against religious psychological objects. In this sense, prophets gain importance in terms of providing communication with "God", one of the central concepts of religions. And the conceptions of prophets are also determinant in shaping religious attitudes.

The data, obtained from the sample aged 18 and over has been analyzed in this study in order to understand the relation between the conception of prophecy and the religious attitudes. Findings show that the conception of prophecy have significant relations with religious attitudes in many respects.

Keywords: Prophet, Conception of Prophecy, Imagination of Prophet, Religious Attitude.

ÖNSÖZ

İlahi dinlerin temel kavramı olan Tanrı ve bu kavram ekseninde şekillenen farklı Tanrı tasavvurları bireyin dini yaşantısında ve dini tutumlarında son derece belirleyicidir. Bireyin Tanrı hakkındaki düşünceleri ve tasarımları onun dini yaşantısının en uç noktalarında bile kendisini açık etmekte ve tasavvurun sahip olduğu özneliği dolayısıyla da farklı dini tutumların ve dini yaşantıların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Tanrı ile ilişkiyi sağlayan ve dinin temel formunun oluşmasında belirleyici olan bir şahsiyet olarak peygamber figürü de vahye dayalı dinlerde son derece önemlidir. Öyle ki İslam inancı içerisinde peygambere iman bir inanç esası oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber hakkındaki düşünceler ve tasavvurlar da bireyin dini tutumlarının yönünü tayin etmede son derece etkilidir. Öyle ki dini bir uygulama olarak yer alan mevlid kültürü Hz. Peygamber'e olan ilginin ve muhabbetin en açık şekli olarak İslam kültürü içerisinde yer almaktadır.

İslam dini içerisinde böylesi öneme sahip bir kavram ekseninde şekillenen tasavvurların bireyin dini tutumları ile olan ilişkisinin incelenmesinin dini tutumların daha kapsamlı bir şekilde anlaşılır kılınabileceğini düşünmekteyiz.

Çalışmanın meydana gelmesinde bilgisi ve tecrübesi ile her zaman yardımcı olan, çalışmalarım konusunda yardımlarını ve ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam ve aynı zamanda ilk akademik danışmanım emekli öğretim üyesi Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK'a, çalışmanın nihayete ermesinde büyük emeği geçen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Naci KULA'ya ve ders döneminde üzerimde emeği olan, bilgi ve tecrübesiyle katkıda bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim GÜRSES şükranlarımı saygıyla arz ederim.

Ayrıca hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, bugünlere gelmemde en büyük emeği veren kıymetli aileme sonsuz teşekkür ederim.

Hakan SARI

Bursa-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	2
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	3
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	4
4. ARAŞTIRMA PROBLEMLERİ VE HİPOTEZLER	5
4.1. ARAŞTIRMA PROBLEMLERİ.....	5
4.2. ANA HİPOTEZ.....	5
4.3. ALT HİPOTEZLER	6

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. TASAVVUR	8
1.1. TASAVVURLARIN OLUŞUM VE GELİŞİMİ	11
1.2. DİNİ TASAVVURLAR VE PEYGAMBER TASAVVURU	13
1.2.1. Peygamber Tasavvurunun Oluşumunda Bireysel/Psikolojik Faktörler	15

1.2.2. Peygamber Tasavvurunun Oluşumunu Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler	16
1.2.3. Peygamber Tasavvuru ile İlişki ve Kurulan Duygusal Bağ/Yakınlık ...	18
2. TUTUM	19
2.1. TUTUM GELİŞTİRME SÜRECİ	23
2.1.1. Yapısı ve Boyutları	24
2.1.2. Tutumların İşlevi	28
2.2. KÜLTÜR, DEĞER, TUTUM İLİŞKİSİ	30
2.3. DİNİ TUTUM	35
2.3.1. Dini Tutumun Oluşum ve Gelişimini Etkileyen Faktörler	36
2.3.2. Dini Tutumların Dini Yaşantıdaki Fonksiyonları	39

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUM

1. ARAŞTIRMANIN METODU	42
1.1. EVREN ve ÖRNEKLEM	42
1.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	42
1.2.1. Ok-Dini Tutum Ölçeği	43
1.2.2. Peygamber Tasavvuru Ölçeği	43
1.2.3. Güvenilirlik Analizi	44
1.3. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERLE İLGİLİ İSTATİSTİKLER	46
2. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLER	49
2.1. DEMOGRAFİK VERİLER İLE DİNİ TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ	51
2.2. İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİ İLE DİĞER FAKÜLTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ	53
3. PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLER	55

3.1. DEMOGRAFİK VERİLER İLE PEYGAMBER TASAVVURU ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ	58
3.2. İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİ İLE DİĞER FAKÜLTE ÖĞRENCİLERİNİN PEYGAMBER TASAVVURLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	60
4. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİ İLE PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİ VERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ	62
4.1. DİNİ TUTUM GENEL ORTALAMASI İLE PEYGAMBER TASAVVURU GENEL ORTALAMASI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ.....	62
4.2. DİNİ TUTUM ALT BOYUTLARI İLE PEYGAMBER TASAVVURU ALT BOYUTLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ.....	64
4.2.1. Beşerilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki... 64	
4.2.2. Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki	65
4.2.3. Hata Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki.....	67
4.2.4. İnsanilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki ...	68
4.2.5. Mitik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki	69
4.2.6. Mucize Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki	70
5. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE YORUM.....	71
5.1. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI.....	71
5.2. PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI.....	74
5.3. DİNİ TUTUM VE PEYGAMBER TASAVVURU ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI.....	77
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86
EKLER.....	91

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.yer	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İşleri Başkanlığı İşlam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
N	: Sayı
p	: Anlamlılık değeri
r	: Korelasyon değeri
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Ok-Dini Tutum Ölçeğinin Güvenilirlik Analizi	44
Tablo 2: Ok-Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutlarının Güvenilirlik Analizi	45
Tablo 3: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Güvenilirlik Analizi	45
Tablo 4: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Alt Boyutlarının Güvenilirlik Analizi	45
Tablo 5: Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılım	46
Tablo 6: Yaş Değişkenine Göre Dağılım	47
Tablo 7: Öğrenim Görülen Fakülte Değişkenine Göre Dağılım	47
Tablo 8: Öğrenim Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım	48
Tablo 9: Gelir Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım	49
Tablo 10: Ok-Dini Tutum Ölçeği Genel Ortalaması.....	50
Tablo 11: Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutlarının Genel Ortalaması	50
Tablo 12: Yaş ve Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Sonuçları.....	51
Tablo 13: Cinsiyet ve Dini Tutum İlişkisi Sonuçları	51
Tablo 14: Öğrenim Düzeyi ile Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Analizi.....	52
Tablo 15: Gelir Düzeyi ile Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Analizi.....	52
Tablo 16: Fakülte Türü ile Dini Tutum Arasındaki Farklılık Testi Sonuçları	53
Tablo 17: İlahiyat Fakültesi ile Diğer Fakülte Öğrencilerinin Dini Tutumları Arasındaki Farklılık, Anova Sonuçları.....	54
Tablo 18: Peygamber Tasavvuru Ölçeğinin Genel Ortalaması.....	55
Tablo 19: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Alt Boyutlarının Genel Ortalaması	58
Tablo 20: Yaş ve Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Sonuçları.....	58
Tablo 21: Cinsiyet ve Peygamber Tasavvuru İlişkisi Sonuçları	59
Tablo 22: Öğrenim Düzeyi ile Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Analizi.....	59
Tablo 23: Gelir Düzeyi ile Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Analizi.....	60

Tablo 24: Fakülte Türü ile Peygamber Tasavvuru Arasındaki Farklılık Testi Sonuçları	61
Tablo 25: İlahiyat Fakültesi ile Diğer Fakülte Öğrencilerinin Peygamber Tasavvuru Arasındaki Farklılık, Anova Sonuçları	61
Tablo 26: Peygamber Tasavvuru Genel Ortalaması ile Dini Tutum Genel Ortalaması Arasındaki İlişki.....	63
Tablo 27: Peygamber Tasavvuru Genel Ortalaması ile Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutları Arasındaki İlişki.....	63
Tablo 28: Beşerilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutları Arasındaki İlişki	65
Tablo 29: Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki	66
Tablo 30: Hata Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki	67
Tablo 31: İnsanilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki.....	68
Tablo 32: Mitik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki.....	69
Tablo 33: Mucize Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki.....	70

GİRİŞ

Birey yaşamını anlamlı ve tutarlı bir şekilde sürdürme arayışı içerisinde. Tüm yapıp etmeleri bu çaba etrafında şekillenir. Tutarlılığı elde etmeye yönelik tüm çabası yaşamın tüm evrelerinde kendini gösterir. Bu çabanın sonucu olarak belirli davranış örüntüleri oluşturur ve benzer şartlar altında benzer davranışlarda bulunur. Bu anlamda, bireyin belirli bir durumda bir davranışı kaç kez yaptığından hareketle benzer bir durumda benzer davranışı yapabilmesinin öngörülebilir olması davranışsal tutarlılık olarak ifade edilmektedir.¹

İnsanın davranış mekanizmasını anlaşılır kılmak insanı konu edinen bütün bilim dallarının temel hedefini oluşturmaktadır. Bu temel hedef doğrultusunda, bilimsel bir disiplin olarak inşa edildiği ilk andan itibaren psikoloji bilimi içerisinde insan davranışını anlamak adına çok çeşitli yaklaşımlar öne çıkmıştır. Bütün bu yaklaşımların temel hedefinin insan davranışlarını anlama ve açıklama çabasında olduğu göz önünde bulundurulduğunda tutumlara dair geniş bir literatürün olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmaların neticesinde tam bir tanıma varılması güç olmakla birlikte tutumlar, bir nesne, kişi, olay, grup, mesele ya da kavrama dair olumsuzdan olumluya değişebilen bir boyutta görece kalıcı ve genel bir değerlendirme biçimi olarak değerlendirilir; hedef alınan nesnelerin kısaca değerlendirilmesini sağlar ve belirli inanç, duygu ve geçmiş yaşantılardan kaynaklandığı varsayılır.² Buna göre birey davranışta bulunmadan önce bilişsel, duygusal ve davranışsal hazırlık aşaması olarak değerlendirilen belirli tutumlara sahiptir. Tüm davranış mekanizmasını harekete geçirici temel unsur olarak tutumlar bireyin düşüncelerinde, duygularında ve davranışlarında kendisini göstermektedir.

Bireyin bir yaşam biçimi olarak benimsediği din, tutumlar üzerinde de önemli etkilerde bulunarak yaşamın tüm noktalarında etkili olmaktadır. Tanrı tasavvurları, peygamber tasavvurları, ahiret, cennet-cehennem, melek tasavvurları, ana-baba tutumları, çeşitli dini gruplarla ve şahsiyetlerle girilen ilişki vs. bu unsurlardan yalnızca

¹ David C. Funder, C. Randall Colvin, "Explorations in Behavioral Consistency: Properties of Persons, Situations, and Behaviors", *Journal of Personality and Social Psychology*, C. 60, S. 5 (1991), s. 774.

² Gary R. VandenBos, "Attitude", *APA Dictionary of Psychology*, Washington: American Psychological Association, 2007, s. 88.

birkaçını oluşturmaktadır. Bu noktada dini tutumların bilimsel olarak daha kapsamlı anlaşılabilmesi ve ele alınabilmesi için bu unsurların hepsinin bilimsel araştırma konusu edilmesi gerekmektedir.

Semavi dinlerde temel odağın Tanrı oluşu dini tutumların şekillenmesinde Tanrı tasavvurlarının önemini göstermektedir. İslam'ın temel prensiplerine göre de Yaratıcı (Tanrı) dini tecrübenin özüdür; müslüman bireyler için Allah kavramı bütün düşünce ve davranışlarının merkezini oluşturmaktadır.³ Dolayısıyla Allah kavramı dini tutumların şekillenmesinde merkez kavramlardandır. Ancak semavi dinlerde Tanrı ile ilişki kurulmasını sağlayan peygamber kavramı ve bu kavram ekseninde oluşan peygamber tasavvuru da dini tutumların şekillenmesinde oldukça etkilidir. Bu hususta peygamber tasavvuru dini literatürde temel iki bilgi kaynağından (vahiy-sünnet) birini teşkil etmesi bakımından Tanrı tasavvurları dışındaki diğer tasavvur biçimlerinden ayrılmakta, ayrıca önem arz etmektedir. Dini literatürde böylesi öneme sahip olan peygamber kavramı, dolayısıyla dini tutumları ve dini davranışları etkilemektedir. Ancak burada belirtilmelidir ki peygamber tasavvuru, sahip olduğu özellikler ve oluşum/gelişim süreci bakımından peygamber kavramından ayrı olarak öznel süreçlerin ürünüdür. Bireylerin peygambere dair tasavvurları birtakım farklılıklar arz etmektedir. İşte bu farklılıkların ürünü olarak çok çeşitli dini tutum biçimleri ve dolayısıyla dindarlık biçimleri ortaya çıkabilmektedir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Genel tutumlar içerisinde daha özel bir yere sahip olan dini tutumların oluşum, gelişim ve değişimlerini etkileyen faktörlerden biri olarak peygamber tasavvurları ve bu tasavvurların dini tutumlar ile olan ilişkileri araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Dini tutumlar pek çok faktörün etkisi altında gelişmekte ve bireyin davranışlarını belirlemektedir. Dinin tutumlar üzerindeki belirleyiciliği dikkate alındığında ise davranışlar üzerindeki etkisi ve din ile davranış arasında yakın bir ilişkinin bulunması son derece açıktır. İşte bu ilişki dolayısıyla dini tutumların bilimsel olarak anlaşılabilmesi üzerine yoğunlaşan bu çalışmada, dini tutumların gelişiminde önemli bir etken olduğu düşünülen peygamber tasavvurlarının dini tutumlar ile olan ilişkileri ele alınmaktadır.

³ İsmail R. Faruki, *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım, Latif Boyacı, 4. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, s. 11.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı, dindar bireyin peygamber tasavvurunun mahiyetini incelemek ve sahip olunan peygamber tasavvuruyla dini tutumlar arasındaki ilişkiyi, bu ilişkinin etki ve boyutlarını açığa çıkarmaktır. Dini tutumların daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sağlamak adına, bireyin sahip olduğu peygamber tasavvuru ile dini tutumları arasındaki ilişkinin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır.

Araştırmada ulaşılmak istenen temel hedeflerin başında bireylerin sahip oldukları peygamber tasavvurunun mahiyetinin somut veriler ışığında anlaşılması ve bu verilerden hareketle dini tutumlar üzerindeki etkilerinin açığa çıkarılması yer alır. Bireyin dini tutumları üzerindeki yönlendirme ve belirleyiciliğinin içerik ve mahiyetinin de uygulanacak ölçeklerden elde edilen ham verilerin analizi çerçevesinde ortaya konması hedeflenmektedir.

Yöntem açısından betimsel ve nicel bir araştırma olarak tasarlanan çalışmada, kullanılan ölçeklerden hareketle bir anket çalışması gerçekleştirilmiş ve elde edilen ham veriler üzerinden analizler yapılmıştır.

Öncelikle araştırmanın ilk aşamasında, yapılandırılan teorik çerçeve sunulmuş böylelikle araştırma belirli bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Daha sonra araştırmanın en uygun sonuçlara ulaşabilmesi için Ok-Dini Tutum Ölçeği ile Peygamber Tasavvuru Ölçeği, Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören lisans öğrencileri üzerinde uygulanarak elde edilen ham veriler nicel veri analiz programı olan SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerden biri Ok-Dini Tutum Ölçeği'dir. Tutumların sosyal psikoloji literatüründe, bilgi, duygu ve davranış olmak üzere, ele alınan üç ögesi dikkate alınarak hazırlanan ölçeğe yazar tarafından Tanrı ile ilişki boyutu da eklenmiştir. Böylelikle 8 maddeden oluşan ölçek dini tutumların bilgi, duygu, davranış ve ilişki olmak üzere 4 alt boyutunu ölçmek üzere tasarlanmıştır.⁴

⁴ Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 8, S. 2 (2011), s. 535.

Araştırmada kullanılan bir diğerk ölçek olan Peygamber Tasavvuru Ölçeği ise 37 maddeden oluşmaktadır. Ok tarafından geliştirilen ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları ise Yanmaz tarafından yapılmıştır. Ölçeğin mitik boyut, mucizevi boyut, insancılık, beşerilik, hadislere eleştirel bakış, hata yapma şeklinde 6 alt boyutu bulunmaktadır.⁵

Kullanılan ölçeklerden elde edilen ham veriler SPSS nicel veri analiz programı yardımıyla analiz edilmiştir. Yapılan çalışmada değerlendirilen ilişkiler analiz edilirken korelasyon testi, gruplar arasındaki farklılıklar analiz edilirken ki-kare testi uygulanmıştır. Araştırma bulguları ve yorum kısmında ise analiz sonuçlarından elde edilen verilerin aktarılmasına ve yorumlanmasına yer verilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Dini tutumların oluşmasında ve gelişmesinde Tanrı, cennet-cehennem, ahiret, melek, şeytan tasavvurları gibi fiziksel olarak bilgi edinilemeyecek konular hakkında bireylerin zihninde oluşturdukları imajlar önemli etkilerde bulunmaktadır. Bu noktada Din Psikolojisi alanyazında yaygın olarak Tanrı tasavvurlarının değerlendirilmesi, fakat diğerk araştırma alanlarının eksik bırakılması kanaatimizce dini tutumların anlaşılmasında birtakım eksikliklere yol açmaktadır. Yukarıda bahsedilen konular hakkında bireylerin sahip olduğu tasavvurları konu edinen çalışmalar nicelik olarak yetersizdir. Bu nedenle dini tutumların kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilmesi için bu konuları ele alan araştırmalar önem arz etmektedir. Ancak araştırmanın sınırlılıkları göz önünde bulundurulduğunda bahsedilen konuların tamamının ele alınması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle araştırmanın temel odak noktası dindar bireyin peygamber tasavvuruyla dini tutumları arasındaki ilişki ile sınırlandırılmıştır.

Araştırma dini tutumların kapsamlı bir şekilde ele alınabilmesi için çeşitli öneriler sunmaktadır. Öncelikle dini tutumların çok farklı tasavvurlardan etkilenmesi, bu tasavvurlarda yaşanan değişikliklerin dini tutumlar üzerinde de anlamlı değişiklikler meydana getirmesi işaret edilen temel önerilerdendir. Özellikle vurgulanan peygamber

⁵ Hatice Acar Çınar, “Dinî Tutum ve Peygamber Tasavvuru Arasındaki İlişkiye Dair Mukayeseli Bir Araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu Örneği”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 13 (2020), s. 98.

tasavvuru dini literatürde temel iki bilgi kaynağından (vahiy-sünnet) birini teşkil etmesi bakımından diğerlerinden ayrılmakta, ayrıca önem arz etmektedir. Dini literatürde böylesi öneme sahip bir hususun bireyin dini yaşantısı üzerinde belirli izdüşümlerinin olması kaçınılmazdır. Din Psikolojisi disiplininin sınırları içerisinde, peygamber kavramının bireyin psikolojik kaynaklarına olan etki ve yönlendirmelerinin inceleme alanlarına dahil edilmesi gerektiği ve böylece dini tutumların oluşumu üzerindeki belirleyiciliğinin de daha fazla dikkate alınması gerektiği bir diğer öneriyi oluşturmaktadır. Aynı zamanda Din Psikolojisi alanyazında “peygamber tasavvuru” kavramının yerleşmesi ve bilimsel açıdan ele alınabilmesi adına ön açacağı düşünülmektedir.

4. ARAŞTIRMA PROBLEMLERİ VE HİPOTEZLER

4.1. ARAŞTIRMA PROBLEMLERİ

- Birey zihninde peygamber imajını nasıl oluşturur, peygamber tasavvuru bireyin zihninde nasıl şekillenir?
- İnanan bireydeki peygamber imajı nasıl bir olgudur?
- Birey peygamber imajını nasıl geliştirir ve bu imajın geliştirilmesinde hangi faktörler etkilidir?
- Sahip olunan peygamber imajı ile dini tutum arasında bir ilişki var mıdır?
- Peygamber imajı ve dini tutum arasında bir ilişki varsa bu nasıl bir ilişkidir?
- Sahip olunan peygamber imajı, dini tutumlar üzerinde ne tür fonksiyonlara sahiptir?
- Hangi tür peygamber tasavvurları, hangi tür dini tutumlar ile ilişkilidir?

4.2. ANA HİPOTEZ

Bireyin zihninde kurguladığı peygamber imajı ile sahip olduğu dini tutumları arasında anlamlı bir ilişki vardır. Peygamber tasavvurlarında yaşanan değişiklikler beraberinde dini tutumlarda yaşanan değişiklikleri getirmektedir.

4.3. ALT HİPOTEZLER

1. Yaş değişkeni ile dini tutum arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Yaş arttıkça bireyin dini tutumlarında da anlamlı bir artış gözlenmektedir.
2. Erkekler ve kadınların dini tutumlarında anlamlı farklılıklar bulunmaktadır.
3. Öğrenim düzeyi arttıkça dini tutum ortalamalarında anlamlı bir değişiklik gözlenmektedir. Entelektüel düzey dini tutumlarda değişiklikler meydana getirmektedir.
4. Gelir düzeyi arttıkça dini tutumlarda anlamlı bir değişiklik gözlenmektedir.
5. Yaş değişkeni ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yaş arttıkça peygamber tasavvurunun sahip olduğu özelliklerde değişiklikler gözlenmektedir.
6. Erkekler ve kadınların sahip oldukları peygamber tasavvurlarında anlamlı farklılıklar bulunmaktadır.
7. Öğrenim düzeyi arttıkça peygamber tasavvurunda anlamlı bir değişiklik gözlenmektedir. Entelektüel düzey peygamber tasavvurunun sahip olduğu özellikler üzerinde etkilidir.
8. Gelir düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
9. Peygamber tasavvurunun belirli alt boyutları dini tutumun belirli alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisindedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. TASAVVUR

Tasavvurlar salt psikolojik olgular olmayıp zihinsel oluşumlardır. Ancak bireyin sahip olduğu tasavvurların onun düşünme şeklini belirlemesi ve etkilemesi dolayısıyla psikolojik mekanizması üzerinde etkiye bulunması söz konusudur. Sözlükte “1. zihinde şekillendirme, kurma. 2. göz önüne getirme [zihinde]. 3. istek, arzu.”⁶ anlamlarına gelen tasavvur bireyin algıladığı nesne hakkında birtakım soyutlamalar sonucu zihninde oluşturduğu imajları ifade etmektedir. Duyu organları vasıtasıyla edinilen bilgi zihinde işlenerek soyutlamalar yapılmakta, böylelikle birey tasavvur dünyasını geliştirmektedir.

Algı ile imge veya tasavvur arasında ayırım yapan Piaget’e göre algılar doğrudan temas sonucu nesnelere hakkında edinilen bilgilerdir. Buna karşılık imge veya tasavvur ise nesnelere yokluğunda onların çağrışımını içerir.⁷ Algının somut nesnelere yönelik doğrudan bilgi edinme şekli olduğunu vurgulayan Piaget, tasavvurun ise girift bir zihinsel sürecin ürünü olduğunu ifade etmektedir. Buna göre tasavvurun oluşması için koşul olarak görülebilecek algılama süreci nesne ile doğrudan iletişimi gerektirmektedir. Tasavvur ise algı sonucu edinilen bilginin nesnenin yokluğunda çağrışım yapılarak kullanılabilen zihinsel bir formudur.

Peker, tasavvuru “*zihinde önceden oluşan, idrak edilmiş olan şeylerin (obje, olay, kavram vs.) tekrar zihinde canlandırılması, yeniden anlam kazanması*”⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanıma göre tasavvur, elde edilen bilginin zihinde yeniden oluşturulma ve anlamlandırma çabasını içermesi dolayısıyla dinamik bir süreçtir.

Yavuz ise tasavvur hakkında “*ruhsal güçler veya duygusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin (Akt) ya da bir kavramın istekli olarak yeniden özel bir şekilde şekillenmesi canlanması, anlam kazanması veya hatırlanması*”⁹ şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Burada vurgulanan husus tasavvurun oluşabilmesi için zihinde önceden mevcut bilgilerin var olmasıdır. Tasavvur var olan bilgi dolayısıyla istekli bir şekilde oluşturulmaktadır.

⁶ Ferit Devellioğlu, “Tasavvur”, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Doğu Matbaası, 1970, s. 1240.

⁷ Piaget Jean, Bärbel Inhelder, *The Childs Conception Of Space*, 1. b., New York: W. W. Norton and Company, Inc., 1967, s. 17.

⁸ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, 16. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018, s. 97.

⁹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 1. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983, s. 159.

Klasik İslam düşünürlerinin çalışmalarında insanı tasavvur geliştirme yeteneğine sahip bir varlık olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Farabi ruhun melekelerini değerlendirirken onun beş parçadan oluştuğunu ifade etmektedir: Besleyici (el-ğazi), hisseden (el-hâsse), tahayyül eden (el-mütehayyil), arzu eden (en-nüzû'î) ve düşünen (en-nâtık).¹⁰ Burada ruhun tahayyül eden (el-mitehayyil) parçası bireyin tasavvur geliştirme yeteneğine sahip bir varlık olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ruhun muhayyile kuvveti "...duyularla algılanabilen nesnelere (mahsûsât) izlerini (rusûn), duyuların işleminden geçtikten sonra, koruyan melekedir."¹¹

Bir diğer İslam düşünürü İbn Sina insanın mütehayyile yetisini aklın bir kuvvesi olarak değerlendirir. Buna göre "mütehayyile kuvvesi, kendisine gelen bütün algısal ve karışimsal yapıları kopya edici; bir şeyden o şeyin benzerine veya zıddına veya kısaca onunla (ilişkili) olana süratle intikal etme özelliğinde yaratılmıştır."¹²

Yukarıda yapılan tanımlardan yola çıkılarak tasavvurların özellikleri hakkında birtakım sonuçlara varmak mümkündür. Öncelikle tasavvurlar, belirtildiği üzere zihinsel oluşumlardır. Bilincinde olduğunun bilincinde olan insan düşünmek için semboller kullanmakta; somut olarak algıladığı cisimleri, olayları fiziksel uyarımlardan ortadan kalktığına da onları düşüncesinde yaşatabilmektedir.¹³ Bu yeti sayesinde zihinde oluşturulan imajlar kalıcılığa sahip olmakta ve bireyin düşünce sürecini soyut düzlemde sürdürmesini sağlamaktadır. Algıları tasavvurlar düzeyinde ele alan Adler de bilişsel sürece vurgu yapar. Buna göre duyular aracılığıyla elde edilen veriler, birtakım uyarımlar dolayısıyla beyinde sinyaller oluşturmakta ve bu sinyaller zihin dünyasında izler bırakarak tasarımları ve anılar dünyasını ortaya çıkarmaktadır.¹⁴

Tanımlarda vurgulanan bir diğer husus tasavvurların algılanan nesnelere zihinde yeniden canlandırma işlemi olduğudur. Bu yeniden canlandırma işlemi edinilen nesnel bilgilerin zihinde işlendiği anlamına gelir. Bu işlem sürecinde birey tasavvuru oluştururken kendi kişisel kaynaklarını da sürece dahil eder. Böylelikle tasavvurlar öznellik kazanan yaratıcı oluşumlar olarak varlık gösterir. Tasavvurları zihinde biriken

¹⁰ Farabi, *Fusulü'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, çev. Hanifi Özcan, 1. b., İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 29.

¹¹ a.g.e., s. 30.

¹² İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 1. b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 694.

¹³ Yılmaz Özakpınar, "Psikolojinin İnsan Tasarımı", *Psikolojide Yeni Tartışmalar*, ed. Sibel A. Arkonaç, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 71.

¹⁴ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 17. b., Ankara: Say Yayınları, 2017, s. 72.

yaşantıların çözümlenen, soyutlanan ve bunlar neticesinde yeni bireşimler meydana gelen ve daha önce var olmayan yeni örgütlenmeler olarak değerlendiren Baymur'a göre bu imgeleme eylemi yaratıcı süreçlerin sonucudur.¹⁵ Tasavvur geliştirme sürecinin yaratıcılığı dolayısıyla, bireylerin algıladığı nesneye dair bilgileri aynı olsa dahi, tasavvurlar öznel tasarımlar olarak kişiye özgü nitelikler kazanmaktadır.

Dinamik bir muhakeme neticesinde zihinde canlandırma işlemi¹⁶ olarak değerlendirilen tasavvurlar bu düşünsel süreç dolayısıyla dinamiklik arz etmektedir. Oluşan tasavvurların dinamik bir yapıya sahip oluşları ilişki kurulan nesne hakkındaki bilgi akışının sürekliliğiyle sağlanır. Nesne hakkında elde edilen her bilgi neticesinde muhakeme ve canlandırma işlemi yeniden gerçekleştirilmekte ve sahip olunan tasavvur yeniden değerlendirilmektedir. Bu dinamiklik aynı zamanda tasavvurların psikolojik mekanizma üzerinde de etkisini gösterir. İnsanın psikolojik yapısı sahip olduğu tasavvur dünyasının sembolik düşünmeye imkan sağlamasından doğmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla tasavvurlarla girilen ilişki insanın psikolojik mekanizmasında birtakım etki ve yönlendirmelerde bulunmaktadır.

Tasavvurların anlaşılabilmesi için onların kavramlarla olan farkını ve etkileşimini ele almak gerekir. Kavramlar “*bazı ortak niteliklere veya özelliklere sahip bir nesnelere, olaylar veya durumlar kategorisi; genel bir sınıf adı; bir fikir, özellikle de bir kategoriye karşılık gelen ve o kategorinin temel özelliklerinden oluşan soyut genel bir fikir; şeyleri, anlamlarını, hangi kategorilere veya gruplara ait olduklarını, ne işe yaradıklarını vb. hatırlamak ve anlamak için kullanılan zihinsel bir temsil*”¹⁸ olarak tanımlanmaktadır. Tasavvurlar hakkındaki değerlendirmelerde onların da zihinsel temsiller oluşları vurgulanmakla birlikte aralarında bir ayrım söz konusudur. Kavramlar nesnelere hakkında edinilen nesnel bilgilerden oluşmaktadır. Bu bilgiler nesne hakkında fikir vermekte, onun ne olduğunu ya açıklamakta ya da tanımlamaktadır. Bu bağlamda kavramlar tasavvurlara nazaran nesnellik ifade eder. Ancak tasavvurlar ilişki kurulan nesne hakkında öznel ve yaratıcı süreçlerin de etkileşime girerek oluştuğu öznel oluşumlardır. Kavramlar bu anlamda salt bilişsel süreçlerin ürünüdür ve doğrudan bilgi unsurunu içerir. Ancak tasavvurların bilgi unsurunun yanında duygu unsurunu içerdiği görülmektedir. Bu

¹⁵ Feriha Balkış Baymur, *Genel Psikoloji*, 4. b., İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri, 1978, s. 200.

¹⁶ Hızır Hacıkeleşoğlu, *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2020, s. 31.

¹⁷ Yılmaz Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, 1. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 37.

¹⁸ Selçuk Budak, “Kavram”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017, s. 420.

hususla Fowler tasavvurların bilgi ve duygu unsurunun birleşiminden oluştuğunu, bu ikisi arasındaki uyumun ve duygusal değerin bir arada bulunduğunu ve tasavvurların kavramlardan öncelikli ve derin olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹

1.1. TASAVVURLARIN OLUŞUM VE GELİŞİMİ

Tasavvur oluşumu öncelikle algı ile başlar. Görüngü alanı içerisinde yer alan her nesne zihnin soyut dünyasına yansıtılmaktadır. Tasavvurlar yalnızca görsel verinin algılanması sonucu oluşmayıp bütün duyu organlarından alınan bilgilerin tasavvurların oluşumuna kaynaklık etmesi söz konusudur. Söz gelimi işitilen veya tadılan nesnelere hakkında da bireyin birtakım tasarımları olmakta ve düşünme sürecini sahip olduğu bu tasarımlar aracılığıyla gerçekleştirmektedir.

Algılanan nesnelere zihindeki soyutlama işlemi neticesinde “*dış uyarıcı olmaksızın hatırlanan daha önceki bir duyu yaşantısının benzeri veya kopyası*”²⁰ anlamına gelen birtakım imajlar oluşturur. Oluşan bu imajlar sabit ve durağan bir yapıda değildir. Zamanla edinilen çeşitli duyu yaşantıları sahip olunan imajların yeniden değerlendirilerek yapılandırılmasını sağlamaktadır. İlişki kurulan nesne hakkındaki bilgi değişikliği imajların yeniden yapılandırılmasında etkin rol oynar. Böylelikle bireyin sahip olduğu imajlarında değişiklik söz konusu olabilmektedir. Ancak imaj ve tasavvurların köklü yapılar oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu değişim kolay olmamaktadır.

Çocuğun bilişsel gelişimi tasavvurların oluşum ve gelişim sürecinde son derece etkindir. Duyu organlarının algı kapasitesi zaman içerisinde gelişen çocuk buna bağlı olarak zaman içerisinde tasavvur dünyasını inşa eder. Çocukların fiziksel gelişimlerine eşlik eden zihinsel gelişimleri üzerine çalışmalar yapan Piaget gelişim dönemleri hakkında bir sınıflandırma yapmıştır: duyu motor evre (doğum-2 yaş), işlem öncesi evre (2-7 yaş), somut işlemsel evre (7-11 yaş), formel işlemsel evre (11 yaş ve üzeri). *Duyu motor evrede* çocuk nesne ile ilişki kurmayı öğrenir, eylemleri ve bu eylemlerin sonuçlarını keşfeder. Bu evrenin ortalarında çocuk nesne kalıcılığının farkına varır, nesnelere algılanmadığında da var olmaya devam ettikleri konusunda farkındalık geliştirir. *İşlem öncesi evrede* semboller kullanılmaya başlanmaktadır. Dil gelişiminin

¹⁹ James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, 1. b., New York: Harper Collins Publisher, 1995, s. 26.

²⁰ Selçuk Budak, “İmaj”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017, s. 383.

başladığı bu evrede çocuk, gelişimine paralel olarak kelimeleri de sürece dahil eder. Ancak, kelimeleri ve sembolleri kullanmaya başlasa dahi çocukta bu kelimeleri ve hayalleri mantıksal olarak organize etme yeteneği gelişmemiştir. *Somut işlemsel evrede* gelişim korunum kavramları üzerine yoğunlaşmakta ve farklı mantıksal işlemler gerçekleştirilmektedirler. Fakat bu dönemde çocuk soyut terimler üzerinden düşünebilse de bu düşünme faaliyeti hala duyusal erişiminin bulunduğu somut nesnelere yöneliktir. *Formel işlemsel evre* olarak kabul edilen 11 yaş ve üzeri dönemde ise çocuk asıl olarak soyut işlemler gerçekleştirebilmekte ve bütünüyle semboller üzerinden mantıksal çıkarımlarda bulunabilmektedir.²¹ Çocuk, bilişsel gelişimini bu şekilde aşamalar halinde tamamlayarak nesnelere hakkında zihinsel tasarımlar yapabilme yetisini geliştirir. Formel işlemsel evreyi de tamamlayan çocuğun zihninde bütüncül tasavvurların oluştuğu görülmektedir.

Tasavvurların gelişiminde etkin olan faktörlerden biri de algı nesnesi ile girilen ilişkidir. Bu ilişkinin şekli ve boyutları tasavvurun gelişimi üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Bu ilişki neticesinde elde edilen bilgi tasavvuru şekillendirir. Sabit ve durağan bir yapıda olmayan tasavvurlarda, bilgi unsurundaki değişiklik neticesinde birtakım değişimler meydana gelebilmektedir. Yaşamı boyunca bilgi işleme sürecini aktif bir şekilde gerçekleştiren birey bu bilgilerin temel teşkil ettiği tasavvurları da buna bağlı olarak sürekli bir şekilde değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Bireyin kişilik özellikleri tasavvur gelişiminde bir diğer etken olarak kendini göstermektedir. *“Doğuştan getirilen-sonradan kazanılan özellikler ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, değişmeye oldukça dirençli, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamı”*²² olarak değerlendirilen kişilik tasavvur gelişimi üzerinde etkide bulunmaktadır. Bireyin doğuştan getirdiği özellikleri onun algılama kapasitesini ve şeklini belirlemektedir. Algılama yetisinin tasavvur gelişimi üzerindeki etkisi dikkate alındığında bireyin doğuştan getirdiği kişilik özelliklerinin etkileri doğrudan görülebilmektedir. Ancak doğuştan getirilen, doğal kaynaklı kişilik özellikleri tasavvur gelişiminde tek başına etken değildir. Eğitim, kültür, tecrübe gibi faktörler yardımıyla kişilikte sonradan kazanılan özellikler de aynı şekilde etkin rol oynamaktadır. Sonradan kazanılan bu kişilik özellikleri bireyin düşünce ve

²¹ Edward E. Smith vd., *Atkinson ve Hilgard Psikolojiye Giriş 14. Edisyon*, 5. b., Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017, ss. 74-78.

²² İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2010, s. 22.

kavrayış şeklini belirlemeleri dolayısıyla tasavvurlar üzerinde de kendilerini gösterir. Kişilik özellikleri bireyin kendisine hastır ve bilişsel, duygusal ve davranışsal tüm yaşam deneyimlerine biriciklik katmaktadır. Tasavvurlar üzerinde etkisi bulunan kişilik aynı şekilde tasavvurların bireye has ve biricik olmalarını sağlamaktadır.

Kişilik özelliklerinin yanı sıra sosyo-kültürel faktörler de tasavvurların gelişiminde rol oynar. Belirli bir toplum içerisinde varlığını sürdüren bireyin toplumun kültüründen farklı bir yaşam sürdürmesi beklenemez. Kültür her şeyden önce bilgi kaynağı olmaktadır. Özellikle soyut ve karmaşık özelliklere sahip hususlarda bireye düşünsel bir zemin ve form sağlayan kültür bu gibi hususlarda tasavvurların gelişimini de etkilemektedir. Aynı zamanda ait olunan toplumun veya grupların belirli nesnelere hakkında sahip oldukları imajlar o grup içerisindeki diğer bireyler tarafından da benimsenir. Bireysel farklılıklar olmakla birlikte birey pek çok konudaki tasavvurlarını ailesi, sosyal çevresi veya ait olduğu grubun tasavvurlarıyla benzetmeye çalışır.

1.2. DİNİ TASAVVURLAR VE PEYGAMBER TASAVVURU

İnsanın yaşamı boyunca ilişki kurduğu her nesne, kişi, olay, durum vs. düşünsel faaliyetin konusu olabilmekte ve bütün bunlar hakkında belirli tasavvurlar geliştirilmektedir. Birey soyutlama yoluyla gerçekleştirdiği düşünsel faaliyetlerini, geliştirdiği bu tasavvurlar veya imajlar aracılığıyla sürdürmektedir. Bütün yargılamaları, değerlendirmeleri, düşünceleri veya duygulanımları bu tasavvurlar üzerinden gerçekleşmekte ve bunların sahip olduğu nitelikler çerçevesinde şekillenmektedir.

Dini yaşantı kendisini temelde üç şekilde veya boyutta ifade etmektedir: Dini düşünceler veya dogmalar (kanaatler), dini tutum ve davranışlar, dini tecrübeler. İnanca dair kanaatler ve düşünceler (tasavvurlar) noktasında din, yaşamın anlam ve amacını ifade eden sistem olarak işlev görmektedir.²³ Dini içerikli nesnelere ve kavramlar hakkında birey kendine özgü tasavvurlar geliştirmekte ve din hakkındaki bütün düşünsel faaliyetlerini bu tasavvurlar aracılığıyla yürütmektedir. Tanrı, cennet, cehennem, melek, peygamber, oruç, namaz vs. bütün bu kavramlar aynı zamanda bireyin zihninde birtakım tasavvurlar olarak var olmaktadır. Hayatın anlam ve amacını bu tasarımlar üzerinden inşa

²³ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, çev. Abdülkerim Bahadır, 3. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, s. 24.

ve ifade etmeye çalışan din kurduğu bu dünya ile insana değer yüklü ideal bir hedef sunmaktadır.

Dini tasavvurların oluşumunda birçok faktör etkin bir şekilde sürece dahil olur. Öncelikle dini kişilerle veya nesnelere girilen ilişki ve bu ilişkinin niteliği başat rol olarak kendini göstermektedir. Sözgelimi cami hakkında olumsuz bir tecrübeye sahip çocuğun cami denildiğinde olumsuz şeyleri zihninde canlandırması ve tasavvurunu bu olumsuz tecrübe etrafında şekillendirmesi kaçınılmazdır. Aynı zamanda din eğitiminin de dini içerikli konular ve nesnelere hakkında tasavvur geliştirmede son derece etkili olduğu açıktır. Çünkü tasavvur oluşumu algı ile başlamaktadır. Özellikle soyut konular hakkında tasavvurun ihtiyaç duyduğu bilgi eğitim ile karşılanmaktadır.

Peygamber tasavvurunu ele almadan önce peygamber kavramı ve peygamber tasavvuru arasındaki farklılıktan söz etmekte fayda vardır. Peygamber kavramı bireyin edindiği bilgiler çerçevesinde şekillenen, entelektüel düzeyde bilgi seviyesini ifade eden bilişsel bir sürecin neticesidir. Peygamber tasavvuru ise bireyin peygamber hakkında zihninde canlandırdığı ve doğrudan ilişki kurduğu bir tasarımdır. Ancak peygamber kavramı peygamber tasavvurunun oluşumunda ve gelişiminde tasarrufta bulunmaktadır. Zira ister bilişsel veya duygusal ister bilinçli veya bilinçdışı olsun bütün süreçler birbirleri üzerinde etkiye sahiptir.²⁴ Bilgi kaynağı olmadan herhangi bir nesnenin zihinde tasarımı mümkün olmamaktadır. Bu nedenle peygamber tasavvurunun oluşumunda bilgi unsuru kaynak oluştururken sonraki tüm zihinsel süreçler bu bilginin işlenmesi ve öznellik katılarak tasarımın geliştirilmesini içermektedir.

Peygamber hakkında geliştirilen tasavvur onunla kurulan ilişkinin düzeyine bağlı olarak dinamiklik arz eder. Tasavvurun sahip olduğu özellikleri kendisi ile özdeşleştiren birey tasavvurunu ideal olarak algılamakta ve kendi kişiliğini ve yaşantısını bu tasavvura benzetmeye çalışmaktadır. Ülküsel olarak, kabul ettiği peygamberle özdeşleşme çabası bireyin dini yaşantısında belirleyici ve etkileyici olmaktadır.²⁵ Bu bağlamda, geliştirilen peygamber tasavvuru dini yaşantı ve tutumlar üzerinde etkide bulunmaktadır.

Peygamber tasavvurunun oluşumunda bireyin biyolojik ve zihinsel gelişiminin etkide bulunması söz konusudur. Biyolojik gelişim zihinsel gelişime zemin oluşturmakta ve zihinsel gelişimin kapasitesini belirlemektedir. Tam teşekküllü tasavvur geliştirme

²⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 31.

²⁵ Detaylı Bilgi: Öznur Özdoğan, "İnsan-Peygamber İlişkisi", *Dini Araştırmalar*, C. 7, S. 19 (2004), ss. 57-71.

soyut düşünme becerisinin bütünüyle geliştiği ergenlik döneminin başlarına tekabül eder. Ancak bu dönemin, çocukluk çağıının devamı olduğu düşünülürse dini gelişimde hala çocukluk dininin etkileri olduğu görülür.²⁶ Dolayısıyla çocukluk döneminin tasavvurları hala varlık göstermektedir. Ancak ergenlikle birlikte gelen sorgulama süreciyle çocukluk tasavvurları bilinçli yahut bilinçsiz yeniden ele alınır. Bu süreç kimi zaman ergenin peygamber hakkında geliştirdiği tasavvurun değişimi ile son bulabilmektedir.

Peygamber tasavvurunun gelişimi ve değişimi yalnızca yaşamın erken dönemlerinde yaşanmamaktadır. Tasavvurların bireyin zihin dünyasındaki dinamik unsurlar olduğu dikkate alındığında peygamber tasavvurunun da yaşam boyunca dinamiklik arz ettiği görülür. Bireyin yaşamı boyunca edindiği tüm bilgi ve tecrübeler, tasavvurlarının gelişimine katkı sağlamakta ve bu katkı kendisini peygamber tasavvurunda da göstermektedir. Bu nedenle bireylerin sahip olduğu peygamber tasavvurları tamamlanmış, sabit bir yapı olmayıp gelişime ve değişime açık, bütünüyle öznel tasarımlardır.

1.2.1. Peygamber Tasavvurunun Oluşumunda Bireysel/Psikolojik Faktörler

Çocuklukta yaşanan gelişim dönemleri aynı zamanda zihinsel gelişimin en hızlı olduğu süreçtir. Bedensel gelişimin süratli bir şekilde tamamlanması aynı hızda zihinsel gelişimin tamamlanmasını sağlar. Bu süreçte her çocuk belirli gelişim dönemlerinden geçer. Ancak bu süreçte çocukların öznel deneyimleri gelişimin bireye özgü ve biricik olmasını sağlar. Dolayısıyla bu öznellik ve biriciklik kendisini geliştirilen tasavvurlar üzerinde de gösterir.

Biyolojik gelişimin zihinsel gelişime zemin oluşturduğu ve kapasitesini belirlediği daha önce belirtilmiştir. Bununla birlikte insan, yaşamını yalnızca biyolojik tepkiler üzerinden sürdürmemekte; zihninde kurguladığı sembolik dünyada gerçekleştirdiği zihinsel işlemlerle dış dünyadan algılamadığı hükümlere varmaktadır.²⁷ Bu zihinsel işlemleri gerçekleştirirken birey kendi kişiliğine, öznel kaynaklarına başvurarak zihin dünyasını kendine has kılmaktadır.

²⁶ Ahmet Albayrak, *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, 1995, s. 28.

²⁷ Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, ss. 29-30.

Bireyin doğuştan getirdiği ve biyolojik zemini oluşturan kişilik özelliklerinin yanında sonradan kazandığı kişilik özellikleri de peygamber tasavvurunun gelişiminde etkide bulunmaktadır. Birey edindiği yaşam deneyimleri sayesinde düşünce ve değerlendirme sistemini sürekli revize etmektedir. Yaşamın anlamını ve amacını edindiği tecrübeler aracılığıyla anlaşılır kılmakta ve sonraki yaşam deneyimlerini bu bağlama konumlandırmaktadır. Dolayısıyla peygamber tasavvuru gelişimsel olarak bireyin tecrübeleri ile şekillenir. Özellikle tasavvur ile kurulan ilişki noktasında önem arz eden bu husus ilişkinin niteliği ve yoğunluğuna bağlı olarak gelişim göstermektedir.

Aile din ve dini pratiklerle ilk kez karşılaşılacak ve dini değerlerin ilk kez içselleştirildiği bağlamı oluşturmaktadır.²⁸ Bu anlamda sosyalleşmenin temelinde bulunan aile kurumu peygamber tasavvurunun oluşumunda sosyo-kültürel bir faktör olarak yeniden ele alınacaktır. Burada aileden söz edilmesinin sebebi, bireyin genel olarak dini anlayışının şayet anne, baba veya herhangi bir aile üyesine dair duygusal bir bağ tarafından şekillenmesiyle oluşan *duygusal kişilikleştirmeler*²⁹ dolayısıyla. Bireyin peygamberi algılayışı, değerlendirmesi ve zihninde bir imaj oluşturması bu ilişkinin neden olduğu duygusal kişilikleştirme dolayısıyla gerçekleşmektedir. Birey kurduğu bu ilişkiyi, yansıtma yoluyla zihinde yer alan peygamber tasavvuruna uygulamakta, böylelikle bildiği ve aşına olduğu bir ilişki formatında peygamberle ilişki kurmaktadır. Duygusal kişilikleştirme dolayısıyla yansıtılan ilişki tasavvur üzerinde belirleyici olmakta ve tasavvurun gelişimini kolaylaştırmaktadır.

Peygamber tasavvurunun oluşumunda yukarıda belirtilen hususlar tek başlarına yeterli değildir. Burada bütün zihinsel süreçlerin birbiri üzerinde etkide bulunmaları söz konusudur. Dolayısıyla peygamber tasavvurunun oluşum ve gelişiminde yukarıda belirtilen bütün faktörler bir arada işlerlik göstermektedir.

1.2.2. Peygamber Tasavvurunun Oluşumunu Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler

Peygamber tasavvurunun oluşumunda etkili olan sosyo-kültürel faktörler arasında yer alan başat rol peygamber hakkında inanılan dinin kaynaklarında yer alan bilgilerdir.

²⁸ Mehmet Birekul, "Aile ve Dinî Sosyalleşme", *Aile Sosyolojisi Yazıları*, ed. Mustafa Aydın, İstanbul: Açılım Kitap, 2014, s. 143.

²⁹ Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 88.

Kutsal metinlerden hareketle elde edilen bu bilgiler öncelikli olarak peygamber kavramının belirlenmesinde etkili olmaktadır. Tasavvurun ihtiyaç duyduğu bilgi unsuru bu metinlerden elde edilen bilgilerden hareketle oluşturulmakta ve geliştirilmektedir. Bu bilgiler toplumun peygamber hakkındaki düşüncelerini, fikirlerini belirlemektedir. Böylelikle kültürün de peygamber tasavvuruna dair yönelimini de belirlemektedir. İçerisinde yetiştiği toplumun kültürünün, fikir ve düşüncelerinin bireyin tasavvurları üzerindeki etkileri dikkate alındığında toplumun peygamber imajı bireyin kendi zihin dünyasındaki peygamber imajının inşasında önemli olmaktadır.

Toplumbilimleri alanında gerçekleştirilen araştırmalar insanın sosyal bir varlık olduğu ve varlığının gereği olarak bir toplumla birlikte yaşamını sürdürdüğünü belirtmektedir. Bireylerden meydana gelen sosyal bir organizasyon olarak değerlendirilebilecek toplumun birey üzerinde etki ve yönlendirmelerinin olduğu açıktır. Aidiyetlik hissi, paylaşma ihtiyacı, bütünlük arayışı gibi bireyin ihtiyaç duyduğu temel yaşam motivasyonları ancak bu sosyal organizasyonun işlerliği ile karşılanabilmektedir. Toplumların sahip olduğu kültürler ve bu kültürler çerçevesinde içselleştirilen değerler bireyin anlam dünyasını şekillendirmekte ve dolayısıyla toplum bireyin içerisinde varlığını sürdürmektedir. Davranışları kültür normları ekseninde şekillenen bireyin zihin dünyası da bu normlar çerçevesinde şekillenmektedir. Sosyalleşme kültür aktarımının gerçekleştiği süreç olarak belirli bir toplum içerisinde gerçekleşmektedir. Bu anlamda sosyalleşme kendiliğinden oluşan bir süreç olmayıp toplumu meydana getiren, şekillendiren sosyal faktörler aracılığıyla yürütülmektedir.³⁰

Sosyalleşme sürecinin temelinde yer alan aile, bireyin psikososyal, bilişsel ve duyuşsal gelişimini etkilemenin yanı sıra dini tutumlarını ve algılarını da etkilemektedir.³¹ Bunun yanında aile bireyin tüm dini tutum ve davranışları ile birlikte tasavvur dünyasını da şekillendirmektedir. Dolayısıyla ebeveynlerin sahip olduğu peygamber tasavvuru çocuğa aktarılmakta ve çocuğun zihinsel dünyasında yer edinmesi sağlanmaktadır.

Peygamber tasavvurunun oluşum ve gelişiminde bir diğer önemli etken bireyin içerisinde yer aldığı sosyal gruplar ve çevrelerdir. Sosyal psikolojinin önemli araştırma alanlarından biri olan sosyal etki teorisine göre bireyin duygu, düşünce ve tecrübeleri

³⁰ Birekul, "Aile ve Dinî Sosyalleşme", s. 145.

³¹ Sümeyra Bilecik, "Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 15, S. 33 (2017), s. 8.

etrafındaki insanlardan büyük ölçüde etkilenmektedir.³² Sosyal grup içerisinde yer alan bireylerde çoğunluğun yahut lider kişiliğin davranışlarını veya örneklik teşkil eden yönlerini farkındalık olmadan kabullenmeye yönelik bir eğilim söz konusudur.³³ Ancak belirli bir liderin olmadığı arkadaş grupları gibi daha küçük sosyal gruplar için de bu durum geçerli olmaktadır. Farkındalığın olmadığı bu içselleştirme süreci bireyin düşünce sistemini doğrudan etkilemektedir. Ait olduğu sosyal grupta özdeşleşme çabası olarak değerlendirilebilecek bu durum o sosyal grupta geçirilen süre ve kurulan duygusal bağın niteliğine göre bireyler üzerinde etkide bulunmaktadır. Grup normlarını içselleştirme süreci ne kadar gerçekleştirilirse bireyin sinir sisteminde o kadar yapılandırılmış yeni tecrübelerle birlikte yeni davranış kalıpları da ortaya çıkmaktadır.³⁴ Dolayısıyla bu grupların peygamber hakkındaki düşünceleri ve tasavvurları bireyin zihin dünyasında yer edinmekte ve yapılandırılmaktadır. Bilhassa dini gruplara mensup bireyler, ait oldukları grubun peygamber hakkında sağladıkları bilgiler doğrultusunda bu içselleştirme sürecini daha hızlı ve kolay gerçekleştirmekte ve peygamber tasavvurunu bu çerçevede şekillendirmektedir.

1.2.3. Peygamber Tasavvuru ile İlişki ve Kurulan Duygusal Bağ/Yakınlık

Bireyin düşünce faaliyeti zihninde soyutladığı imajlar üzerinden yürütülmekle birlikte bu imajlar üzerinden belirli duygulanımlar da gerçekleşmektedir. Pek çok faktörün etkisiyle geliştirilen peygamber tasavvuru bireyin duygu dünyasında da belirli noktalara temas etmekte ve oluşturulan peygamber tasavvuruyla bu temas neticesinde yakınlık kurulmaktadır. Bu yakınlık bireyin yaşantısının birçok noktasını etkilemekte ve yönlendirmektedir.

Din, aşkın olanla kurduğu ilişki dolayısıyla yaşamın bütün yönlerini bir araya getirmektedir. Ancak bu bir araya getirme faaliyeti kavramlar üzerinden olmayıp, canlı bir ilişki ve yaşam bütünlüğü sağlamaktadır.³⁵ Bu anlamda bireyin zihninde algıladığı peygamberle girdiği ilişki doğrudan peygamber kavramı hakkında edindiği bilgilerden ibaret olmayıp onunla canlı bir duygusal yakınlık söz konusudur. Soyutlama yoluyla elde

³² C. Daniel Batson, Patricia Schoenrade, W. Larry Ventis, *Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ali Kuşat, Abdulvahap Taştan, 1. b., Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017, s. 30.

³³ Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 30.

³⁴ a.g.e., s. 41.

³⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 10. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 73.

ettiği bu tasavvurun bireyin yaşantısının pek çok alanında etkileri olmaktadır. Yaşanılan zorluklar karşısında sabır ve tevekkül gösterme, bir durum karşısında alınacak tavrı belirleme gibi hususlarda peygamber tasavvuru üzerinden peygamberle kurulan ilişki önem arz etmektedir.

İnsan yaşamı boyunca anlam ve amaç arayışı içerisinde. Yaşamın belirsizlik ve kapalılıklarını giderme, kişisel ve sosyal çevresini tanıma, öngörme, kontrol etme, bir amaca hizmet etme ve anlamlı bir yaşam sürdürme gayreti bu arayışın temelini oluşturmaktadır.³⁶ Bu arayışında insana en önemli katkıları sağlayacak olan şüphesiz belirli yaşam tecrübelerine sahip güvenilebilecek rol modellerdir. Bu noktada yüksek değerleri içselleştirmiş ve yaşamış semboller olan peygamberler³⁷ çeşitli yaşam tecrübeleri karşısında etkili rol modeller olmaktadır. Dinin öngördüğü yaşam şeklini en üst düzeyde tatbik eden insanlar olarak peygamberler yalnızca dini yaşantının belirlenmesinde değil günlük yaşamın en küçük noktalarında da bireye örneklik sunmakta ve yönlendirici olmaktadır.

Peygamberlerin zorlu yaşantılarından alınan kesitler bireyin kendi yaşam sürecinde karşı karşıya kaldıkları zorlukları anlamlandırma ve karşılaştırma imkanı sunmaktadır. Bu anlamda peygamberler yalnızca dini figürler olmayıp çok daha kapsamlı rol model oluşlarıyla bireyin zorlu yaşam tecrübeleri karşısında ona yardım etmektedirler.

2. TUTUM

Tutum araştırmaları tutumların belirli bir yapıda ve belirli özelliklere sahip oldukları üzerinde durur. Bunu yaparken de gözlenebilen davranışlardan yola çıkar. Teorisyenler tutumları incelerken aynı zamanda tutum değişimini de incelemekte ve bazı kuramlardan hareket ederek davranış mekanizmasını kuramsal bir temele oturtmaya çalışmaktadırlar. İlerleyen bölümlerde tutumların yapı ve özellikleri detaylı bir şekilde ele alınacağından, burada yalnızca tutum ve tutum değişimi araştırmalarının üzerine bina edildiği bu kuramlar ve araştırmacıların yapmış oldukları tutum tanımlarından bahsedilecektir.

³⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 4. b., İstanbul: Dem Yayınları, 2015, s. 59.

³⁷ Özdoğan, "İnsan-Peygamber İlişkisi", s. 58.

İşlevsel Kuramlar

Tutulmlara dair bu kuramsal yaklaşıma göre insanlar tutumlarını belirli bir neden dolayısıyla geliştirirler. Yani birtakım ihtiyaçların karşılanması tutum gelişiminin en önemli nedenidir. İhtiyacın karşılanması durumunda mevcut tutuma da gerek kalmaz, ancak yeni gereksinimler dolayısıyla tutumlarda bazı değişiklikler gözlenir. Burada önemli olan tutumların birey için işlevsel değeridir; tutumların işe yarar olmaları beklenir. Bu işlevler bireyin kendisi ve çevresi ile olan ilişkisini düzenlemek, onu tatmin etmek, içerisinde bulunduğu sosyal grup tarafından kabul edilmek gibi işlevlerdir.³⁸

İşlevsel kuramın üzerinde durduğu dört temel işlev ise tutum objesi hakkında bilgi sağlama, kişinin çevresiyle olan olumlu ilişkilerini destekleme, dışa atma veya ego savunma ve değer ifade etme işlevleridir.³⁹

Öğrenme Kuramları

Bu kurama göre tutumlar da diğer bütün alışkanlıklar gibi öğrenme süreçleri neticesinde edinilir.⁴⁰ Tutumların doğuştan getirilmeyip sonradan kazanıldığı ve bu sonradan kazanımın da öğrenme yoluyla gerçekleştiğini dile getiren kurama göre tutum geliştirme ve değiştirmenin en önemli aracı pekiştirme ve tekrardır. Birey bir davranış şeklini ne kadar çok pekiştirir ve tekrar ederse o davranış şekline dair yönelim biçimi yani tutumu o kadar gelişir.

Özendiriciler ve Çatışma Kuramı

Bu kuram özellikle tutum değişimleri ile ilgilenmekte ve tutum değişimine yaklaşma-uzlaşma çatışması açısından bakmaktadır.⁴¹ Bu kurama göre bir tutumun gelişmesi için tutum nesnesine karşı özendirici unsurların ağır basması gerekmektedir. Özendirici unsurların ağır bastığı tutum nesnesine karşı birey olumlu tutumlar geliştirmektedir. Bu kuramda özendiricilerin görece güçleri bireyin tutumunu belirlemekte ve tutum değişikliği yalnızca yeni tutum nesnesinin özendirici unsurlarının

³⁸ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 161.

³⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, 21. b., İstanbul: Evrim Yayınları, 2018, ss. 160-61.

⁴⁰ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 157.

⁴¹ Jonathan L. Freedman, David O. Sears, J. Merrill Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, 4. b., Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s. 347.

daha fazla olması, mevcut tutum nesnesine karşı da özendirici etkilerin azalması durumunda gerçekleşmektedir.⁴²

Tutarlılık Kuramları

Bu kuramlar temel referans noktası olarak insanın bütün duygu, düşünce ve davranışlarında tutarlı olma çabası içinde olduğu düşüncesinden hareket eder. Tutarlılık kuramları insanın tutarsız pek çok inanç ve değere sahip olduğunu ve bunlar arasında bir tutarlılık sağlamaya çalıştığını ifade etmektedir.⁴³ Bu bağlamda insan davranışlarının tutarlılığına vurgu yapan bu kuramlar hem tutumların yapısal öğeleri hem de kişinin sahip olduğu diğer tutumları arasında bir tutarlılık olduğunu dile getirmektedirler.⁴⁴

Tutum geliştirme ve değiştirme araştırmalarına dair yapılan bu kuramsal çalışmalar yapılan tutum tanımlamalarını da etkilemektedir. Dolayısıyla tutumlar üzerinde uzlaşılan ortak bir tanım söz konusu değildir. Pek çok psikolog ve sosyal psikoloğun yanında tutum araştırmaları yapan farklı araştırmacılar kendi ilgi alanlarına ve kendilerini konumlandıkları kuramsal yaklaşımlara göre, bir yönünü daha fazla ön plana çıkararak, çeşitli tutum tanımları yapmışlardır. Ancak bütün farklılıklara rağmen bu araştırmacıların tutumun tanımını yaparken üzerinde durdukları ortak noktalar bulunmaktadır.

Smith ve arkadaşları tutumu şu şekilde tanımlamaktadır: “*Tutumlar beğeniler ve hoşnutsuzluklardır; nesnelere, insanların, durumların ve soyut düşüncelerin ve sosyal politikaları da içeren hayatın diğer yönlerinin ve onlara verilen tepkilerin uygun olan veya olmayan değerlendirmeleridir.*”⁴⁵ Burada yapılan değerlendirmeler olumlu ya da olumsuz bir seyir izleyerek tutumların yönünü belirlemektedir.

Konuyu sosyal psikoloji perspektifiyle ele alan Krech ve arkadaşları tutumları sosyal bir obje ile ilişki dolayısıyla ortaya çıkan müspet veya menfi değerlendirmelerden, duygusal tepkilerden, davranışa karşı olumlu veya olumsuz yönelimlerden oluşan daimî bir sistem olarak ele alır.⁴⁶

⁴² a.yer.

⁴³ a.g.e., s. 349.

⁴⁴ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 163.

⁴⁵ Smith vd., *Atkinson ve Hilgard Psikolojiye Giriş 14. Edisyon*, s. 658.

⁴⁶ David Krech, Richard S. Crutchfield, Egerton L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, çev. Mümtaz Turhan, 1. b., İstanbul: Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları, 1970, C. 1, s. 296.

Allport'un dile getirdiği şekliyle tutumlar, bireyin tecrübeleri neticesinde oluşan ve onun yöneldiği tüm nesne ve durumlara karşı tepkilerinde yönlendirici etkiye sahip zihinsel ve sinirsel bir hazır bulunuşluk halidir.⁴⁷

Yaygın olan bir diğer tanıma göre ise tutumlar “*belirli herhangi bir nesne, fikir ya da kişiye karşı bir tutum, bilişsel ve duygusal öğeleri bulunan ve davranışsal bir eğilim içeren oldukça kalıcı bir sistemdir*”.⁴⁸

Bütün bu tanımların yanında Budak, tutumları “*en genel anlamıyla, kişinin belli bir insana, gruba, nesneye, olaya, vb. yönelik olumlu ve olumsuz bir şekilde düşünmesine, hissetmesine veya davranmasına yol açan oldukça istikrarlı, yargısal bir eğilim*”⁴⁹ olarak tanımlamaktadır. Budak'ın bu tutum tanımı yukarıda verilen çeşitli psikologların tutum tanımlarını kapsayıcı olmasının yanı sıra kişilik psikolojisi ve sosyal psikoloji literatürü içerisinde de yapılan en genel ve kapsamlı tanımlardan biridir. Böylelikle bu özelliklere sahip olduğunu düşündüğümüz bu tutum tanımı çalışmamızın üzerine bina edileceği en genel tanım olmaktadır.

Yukarıda verilen tanımlar birbirinden farklı olmalarına rağmen belirttikleri ortak hususlar bulunmaktadır. Öncelikli olarak vurgulanan husus tutumların bir değerlendirme sistemi oluşlarıdır. Tutumların bir değerlendirme sistemi oluşlarından kasıt, onların davranış şekli olmaktan ziyade davranış öncesinde vaziyet ve tavır alış şekli olmalarıdır. Tutumlar bir kişi, nesne, olay yahut duruma karşı davranış öncesinde tepki verme biçimini şekillendirmekte ve böylelikle davranışın oluşmasında önemli etken olmaktadır.

Vurgulanan bir diğer husus tutumların belirli tecrübeler, yaşam deneyimlerine dayalı oluşlarıdır. Bireyin edindiği çeşitli tecrübeler neticesinde elde ettiği bilgiler ona daha sonraki tecrübelerinde nasıl davranması gerektiği konusunda referans kaynağı oluşturmakta ve bu yeni tecrübeler sırasında nasıl davranması gerektiği hususunda belirli kalıplar sunmaktadır. Bu da tutum olarak ifade edilen tavır alış şeklini oluşturan etkenlerdendir.

Yapılan tanımlarda vurgulanan bir diğer önemli husus da tutumların herhangi bir kişi, olay, nesne yahut durum gibi bireyin yöneldiği her şeyi kapsayıcı oluşları ve her şeye

⁴⁷ Gordon W. Allport, “Attitudes”, *A Handbook of Social Psychology*, ed. Carl Murchison, Worcester, MA, US: Clark University Press, 1935, s. 810.

⁴⁸ Freedman, Sears, Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, 2003, s. 338.

⁴⁹ Selçuk Budak, “Tutum”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017, s. 748.

dair bir tutum biçiminin oluşturulabileceğidir. Bireyin tutum oluşturabileceği herhangi bir şeyi belirtmekte kullanılan psikolojik obje kavramı, bireyin ilgi duyduğu, onun için bir anlamı olan ve aynı zamanda bireyin farkında olduğu her türlü objeyi ifade etmekte kullanılır.⁵⁰ Sınıftaki arkadaşları, oy verdiği partinin lideri, iş yeri veya gördüğü eğitimde uygulanan müfredat gibi bireyin yöneldiği her durum, kişi ve olay, tutumun konusu ve doğal olarak psikolojik birer objedir. Bu nedenle de denilebilir ki tutumlar çevremizde tanımlanabilen herhangi bir nesneye yönelebilmektedir.⁵¹

2.1. TUTUM GELİŞTİRME SÜRECİ

İnsanın yapısı gereği sahip olduğu duygu ve eğilimler genellikle çift yönlüdür. Bu durum onun tabiatıyla davranışı arasındaki ayrılmaz boyutu oluşturmaktadır. Sevme ve nefret etme, iyilik ve kötülük, olumluluk ve olumsuzluk gibi hususlarda olduğu gibi bu çift yönlülük birbirine zıt yönlerde hareket etmektedir. Fakat insan kişilere, olaylara, durumlara veya olgulara karşı eğilim ve tavır alış tarzını belirlerken bu çift kutuplu çizgide her zaman en uçta bulunmamaktadır. Davranışlarını belirleme ve tepki oluşturma biçimlerinde bu çift yönlü eğilim ve tavır alış tarzının güdülemesiyle dinamik bir şekilde hareket etmektedir. Yöneldiği objeye karşı geliştirdiği eğilim şekli bu çift yönlü çizgide nerede durduğuna bağlı olarak tepkilerini belirlemesine yardımcı olmaktadır. İşte bu noktada tutumlar herhangi bir durum, kişi, olay ya da olgu karşısında insanın tavır ve davranış belirleme şekli olarak ele alınırsa bu durumda insanın bütün davranış ve eylemlerinin temelinde tutumların yer aldığını belirtmek gerekir.⁵²

Genel olarak insan davranışlarını konu edinen, bu davranışların temelinde yatan sebepleri ve davranış sürecini anlamaya ve tanımlamaya çalışan psikoloji bilimi bu çabasının sonucu olarak tutumlarla ilgilenmekte ve tutumları davranışın temel belirleyici unsurları olarak kabul etmektedir. Tutum oluşturma süreci, tutumların kaynağı, zamanla gerçekleşen tutum değişimleri ile bu tutumların davranışa olan etkileri özellikle sosyal psikologlar tarafından incelenmiş ve pek çok araştırmaya konu edilmiştir.⁵³

⁵⁰ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 131.

⁵¹ James M. Olson, Gregory R. Maio, "Attitudes in Social Behavior", *Handbook of Psychology*, ed. Irving B. Weiner, Melvin J. Lerner, Theodore Millon, Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc, 2003, C. 5, s. 199, doi:10.1002/0471264385.wei0513.

⁵² Metin İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, 6. b., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011, s. 13.

⁵³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 26. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013, s. 531.

İnsan davranışlarının belirli bir bağlam olmadan ortaya çıkmasının imkanı olmayacağı gibi belirli bir yönelim tarzı ve tutum şekli olmadan da ortaya çıkması mümkün değildir. Davranışın temellendiği en önemli unsur bireyin tepkide bulunduğu objeye karşı davranış öncesinde edinmiş olduğu tutumudur.

Davranış oluşumunda temel belirleyici unsur olarak kabul edilen tutumların şekillenmesinde aile, arkadaş ortamı, sosyal çevre ve medya gibi unsurların yanında tutum nesnesiyle yaşanan tecrübe ve edinilen yaşam deneyimleri son derece etkilidir. Tutumların pek çoğu başka insanlardan edinilir; ebeveynler çocuğun tutum oluşturmada ilk ve en önemli kaynaktır.⁵⁴ Zamanla bireyselliğini daha da geliştiren çocuk anne-babasının etki ve kontrolünden çıkmakta ve çeşitli arkadaş grupları ile sosyal çevrelerin etkisi altına girmektedir. Belirli bir yaşa gelen birey ailenin kontrolünden çıksa da hiçbir zaman toplumun kontrolü dışına çıkamamaktadır; davranışlarında toplumun ve içerisinde bulunulan sosyal çevrenin sürekli bir şekilde zorlayıcı etkisini hissetmektedir.⁵⁵ Dahil olduğu bu sosyal çevre bireyin değer yargılarında, olayları ve durumları algılama biçiminde çeşitli yönlendirmelerde bulunur. Bu yönlendirmeler bireyin tutumlarının şekillenmesinde ve değişmesinde etkili olmaktadır.

Aile ve toplumun yanı sıra tutum oluşumunun en açık yollarından biri de tutum objesiyle doğrudan deneyim içerisine girmektir.⁵⁶ Edinilen deneyim bireyin, tutum objesine karşı hoşlanıp hoşlanmama, sevip sevmeme gibi olumlu-olumsuz tutumlarının oluşumunu sağlamakta ve bir sonraki deneyimde kullanılmak üzere birey tarafından bu tutum şekli muhafaza edilmektedir.

2.1.1. Yapısı ve Boyutları

Tutumların yapısından maksat onların özellikleridir. Tutumlar belirli bir yapıya, çeşitli özelliklere sahiptir. Davranış öncesinde bireyin nasıl bir tutuma sahip olduğu anlamadığından ve tutumların doğrudan gözlenebilme imkanı olmadığından araştırmacılar davranışları inceleyerek tutumlar hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmaktadır. Doğrudan gözlenebilme özelliğine sahip olmayan tutumlar ancak

⁵⁴ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 145.

⁵⁵ Cavit Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, 1. b., Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981, s. 4.

⁵⁶ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 144.

gözlenebilen davranışlardan çıkarsanarak anlaşılabilmekte ve bu da tutumların kendi başlarına, doğrudan bir davranış olmadığını ancak davranışa hazırlayan bir yönelim olduğunu göstermektedir.⁵⁷

Tutumlar bireylere özgüdür, her bir bireyin tutum objesine yaklaşma ve tavır alma şekli birbirinden farklılık göstermektedir. Bu da davranışın bireyler arasında farklılık göstermesini açıklamada önemli bir temel dayanaktır. Her bireyin yöneldiği psikolojik objeyi algılama ve değerlendirme biçimi farklı olduğundan, yöneldikleri obje aynı olsa da o objeye karşı sahip oldukları tutumları farklılık göstermektedir. Bu algılama ve değerlendirme biçimindeki farklılık bireyin yetiştirildiği aile ortamı, dahil olduğu sosyal grup, eğitim geçmişi gibi sosyal faktörlerden etkilenebileceği gibi bireyin zihinsel ve fiziksel gelişimi gibi biyolojik faktörlerden de etkilenmektedir.

Tutumlar doğuştan getirilen, genetikle aktarılan bir özellik değildir. Her birey belirli yaşantılar sonucu çeşitli tutumlar edinmektedir. Sahip olunan pek çok davranış kalıbı gibi olumlu yahut olumsuz bütün tutumlar öğrenme yoluyla kazanılmaktadır.⁵⁸ Öğrenme sürecinde edinilen tecrübeler bireyin çevresinde algıladığı, farkında olduğu ve ilişkiye girdiği tüm nesne, olay veya durumları değerlendirme biçimini şekillendirmektedir. Edindiği bu tecrübeler bireyin zihninde belirli tutum şemaları oluşturarak daha sonraki yaşam deneyiminin değerlendirilmesini kolaylaştırmakta ve davranışta bulunmasında referans noktaları oluşturmaktadır.

Tutumların boyutlarına dikkat edilecek olursa bu boyutların bilişsel/zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutlar olduğu görülür. Tutumları tanımlamada yaygın olarak kullanılan bu üç boyutlu yaklaşım tutumların üç bileşenli modeli veya üç taraflı model olarak adlandırılır.⁵⁹ Zanna ve Rempel'e göre tutumlar, tutum nesnelere oluşturduğu deneyimlerden, inançlardan ve hislerden inşa edilen sosyal bilgi öğeleri olarak görülebilir.⁶⁰ Bu araştırmacıların tutumların temeline dair yapmış oldukları değerlendirmede inanç unsuru tutumların zihinsel/bilişsel boyutuna, his unsuru duygusal boyutuna ve deneyim unsuru da davranışsal boyutuna tekabül etmektedir. Bazen bireyin

⁵⁷ a.g.e., s. 130.

⁵⁸ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, ed. Sibel Karakaş, Rükzan Eski, 22. b., Konya: Eğitim Yayınevi, 2017, s. 336.

⁵⁹ Mark P. Zanna, John K. Rempel, "Attitudes: A New Look At An Old Concept", *The Social Psychology of Knowledge*, ed. Daniel Bar-Tal, Arie W. Kruglanski, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, s. 316.

⁶⁰ a.g.e., s. 315.

tutumlarının oluşumunda bu boyutlardan herhangi birinin ağır basabilmesine rağmen tutumun yapısında bu üç boyutun bir arada oluşları ve beraber etkide bulunmaları söz konusudur. Bu üç boyutun bir araya gelmesi ile tutum oluşmakta ve oluşan bu tutum bireyin davranışının şekillenmesini sağlamaktadır.

Tutum konusunu incelemeye çalışan bazı teorisyenler tutumları yalnızca bilişsel ve duygusal öge üzerinden tanımlamaya çalışırken bazıları ise tanım konusunda yalnızca duygusal öge üzerinden hareket etmektedir; fakat teorisyenler arasındaki bu ayrıma rağmen hepsi inanç, duygu ve davranış arasındaki ilişki ile ilgilenir.⁶¹ Çalışmamızda bazı teorisyenlerin öne çıkardıkları ayrımlardan ziyade tutumların, çalışmanın üzerine bina edildiği tanımdan da yola çıkılarak, üç bileşenli model üzerinden hareketle bilişsel/zihinsel, duygusal ve davranışsal öğelerden müteşekkil bir bütün olarak kabul edilmesini uygun bulmaktayız.

Tutumların bilişsel/zihinsel boyutu tutum nesnesine dair sahip olunan her türlü bilgi, inanç ve tecrübeyi içermektedir. Diğer bir deyişle bireyin yöneldiği nesneye karşı sahip olduğu bilgi, inanç ve tecrübeler o nesneye karşı tutumunun bilişsel/zihinsel boyutunu oluşturmaktadır. Bu zihinsel öge, çevresindeki uyaranlar ile ilgili bireyin yaşadığı tecrübelerden kaynaklanmakta⁶² ve bu tecrübelerin sonunda edinilen bilgiler bu öğeyi oluşturmaktadır. Bu boyut içerisinde bireyin sahip olduğu inançlar da yer almaktadır. Sahip olduğu inanç sistemi içerisinde hoş ve olumlu karşılanan bir nesneye yönelen bireyin o nesne hakkındaki tutumları da olumlu iken, olumsuz karşılanan bir nesneye yönelen bireyin tutumlarının da olumsuz olduğu görülmektedir. Yöneldiği nesneye karşı tutum oluştururken sahip olduğu inanç sisteminin ona sağladığı bilgiyi kullanan birey tutumun zihinsel boyutunun ihtiyaç duyduğu bilgi unsurunu da bu şekilde temin etmektedir. Tutumun bilgi ya da inançlardan meydana gelen bu boyutunda yaşanan herhangi bir değişiklik tutum değişikliği ile neticelenebilmektedir.

Tutum nesnesine karşı gözlenebilen duygusal tepkileri meydana getiren duygusal öge bireyin etkileşimde bulunduğu tutum nesnesine karşı sahip olduğu olumlu ya da olumsuz duygusal yönelimleri ifade etmektedir. “Öznel olarak yaşanan duygusal bir durumun dışavurumu olan gözlenebilir bir davranış yapısı”⁶³ olan duygular ile

⁶¹ Smith vd., *Atkinson ve Hilgard Psikolojiye Giriş 14. Edisyon*, s. 658.

⁶² İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, s. 35.

⁶³ Selçuk Budak, “Duygu”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017, s. 223.

davranışlar arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Pek çok davranış duyguların güdülemesiyle ortaya çıkmaktadır. Duyguların davranış üzerinde böylesi etki gücüne sahip olması tutumları oluşturan yapı içerisinde duygusal boyut ile ifade edilmektedir. Tutumların bu ögesi aynı zamanda bireylerin değer sistemi ile de oldukça yakın bir ilişki içerisinde; bireyin değer sistemi içerisinde olumlu anlamlara sahip nesnelere karşı olumlu tutum geliştirilirken aynı değer sistemi içerisinde olumsuz, uygunsuz görülen nesneye karşı da olumsuz tutumlar geliştirilmektedir. Bireyin değer sistemi geliştirmesinde sahip olduğu inançların büyük etkisi bulunmaktadır. Bu anlamda denilebilir ki bireyin içerisinde bulunduğu toplumla etkileşime girerek kazandığı değer sistemleri organize olmuş ve toplumda yaygınlık kazanmış tutumlardır; ancak değer sistemleri içerisinde birer parça olmalarına rağmen bireyin sahip olduğu öznel tutumlar, sahip oldukları özellikleri korurlar.⁶⁴

Tutumların davranışsal boyutunda ise bireyin yöneldiği nesneye karşı sahip olduğu davranış eğilimleri söz konusudur. Davranışın nasıl ortaya çıkacağı bireyin sahip olduğu eğilimleri tarafından belirlenmektedir. Bu eğilimler ise tutumların diğer iki boyutu olan zihinsel boyut ve duygu boyutu ile yakından ilişkilidir. Birey bir nesneye yönelirken sahip olduğu bilgiler ve ona karşı hisler vasıtasıyla davranış eğilimini şekillendirmektedir. Bu davranış eğilimi tutumla ilişkili her tür davranışa hazır olma yönelimini içerir.⁶⁵ Sözgelimi iş yerindeki müdüre karşı müspet bilgilere sahip olan birey aynı zamanda müdür hakkında müspet duygular da geliştirmekte; bu bilgi ve duygularla yakın ilişki içerisinde olan davranış eğilimi de olumlu yönde olmaktadır. Dolayısıyla ona karşı olumlu davranışta bulunmaya hazır hale gelmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi tutumların üç bileşenli modelinde araştırmacılar, bireyin sahip olduğu tutumları anlama çabası içerisinde bulunurken onları zihinsel/bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutlara ayırmaktadır. Bu ayrım birbirinden tamamen bağımsız üç ayrı yapı gibi bir görünüm arz etmesine rağmen tutumların yapısal öğeleri birbirinden bağımsız değildir. Sürekli bir ilişki ve karşılıklı etkileşim halindedir. Bu üçlü yapının bir araya gelerek bir bütün oluşturmasıyla bireyin tutumları oluşturmaktadır. Bu boyutlardan zihinsel boyut, duygusal ve davranışsal boyutun

⁶⁴ Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, ss. 9-12.

⁶⁵ David Krech, Richard S. Crutchfield, Egerton L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, çev. Mümtaz Turhan, 1. b., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 233.

oluşmasında ihtiyaç duyulan bilgiyi temin ederken, duygusal boyut bireyi doğrudan davranış eğilimine hazırlamaktadır. Bu boyutlardan herhangi birindeki değişim, tutumun değişmesi sonucunu doğurabilmektedir. Tutum nesnesine ait bilgi değişikliği aynı tutum nesnesine karşı duygusal ve davranışsal boyutta da bir değişikliği meydana getirebilmekteyken aynı zamanda duygusal boyutta yaşanan bir değişiklik de zihinsel ve davranışsal boyutta değişiklik meydana getirebilmektedir. Şöyle ki; bireyin daha önce olumlu bir tutuma sahip olduğu psikolojik obje hakkında sonradan edindiği olumsuz bir bilgi onun tutumunun duygusal boyutunun olumsuz yöne yönelmesine, davranış boyutunun da buna paralel olarak olumsuz yönde gelişmesine yol açabilmektedir. Aynı şekilde daha önce olumlu bir tutuma sahip olduğu psikolojik obje hakkında tutumun duygusal boyutunda yaşanan bir değişiklik, tutum nesnesine karşı olumsuz bilgilerin teminine ve dolayısıyla olumsuz bir davranış eğilimi gelişmesine yol açabilmektedir. Böylelikle bu üç bileşenli tutum boyutlarından herhangi birinde yaşanan bir değişiklik sahip olunan tutumlarda da doğrudan bir değişikliği doğurabilmektedir.

2.1.2. Tutumların İşlevi

İnsan yaşamı boyunca bütün duygu, düşünce ve davranışlarında tutarlı olmaya ihtiyaç duymaktadır. Çünkü tutarlı olmak bireyin zihinsel ve ruhsal durumunda istikrar sağlayarak onu korur. Her türlü belirsizliğin getirdiği kaygıdan (anksiyete) kaçınmaya, denge ve uyuma kavuşmak isteyen insanın⁶⁶ kişilik yapısında ihtiyaç duyduğu bu durum ruh sağlığının korunmasını sağlamaktadır. Bu denge ve uyum ise bireyin düşünce, duygu ve davranışlarında sağlanan istikrarla elde edilmektedir.

Tutumlar insanın kavuşmayı arzuladığı denge ve uyumu sağlamada yardımcı olmaktadır. Yaşamını tutarlı bir şekilde sürdürmesini sağlamaktadır. Tutum nesnesine olumlu duygu ve düşüncelerle yönelen insanın, aynı şekilde davranış yönelimi de olumlu gelişmekte, böylelikle düşünce, duygu ve davranış arasındaki bütünlük temin edilmektedir. Tutumların zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutları arasındaki sıkı ilişki aynı zamanda onların bir arada hareket ederek tutarlı bir bütün oluşturmasını ve böylelikle bireyin yaşantısında aradığı istikrarı getirmektedir. Ancak tutum boyutları arasında her zaman bir denge ve uyum sağlanamayabilir. Özellikle sahip olunan tutumun aksine

⁶⁶ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 4. b., Bursa: Emin Yayınları, 2013, s. 205.

olacak şekilde tutum nesnesine yönelik bir bildi edinildiğinde yahut duygusal bir yönelim geliştirildiğinde tutum boyutları arasında bir dengesizlik meydana gelmektedir. Oluşan bu dengesizliği birey ruhsal bir gerilim olarak tecrübe etmektedir. Uyumlu ve istikrarlı bir hayat yaşama arzusunda olan insan tarafından yaşanan bu dengesizlik durumu ve ruhsal gerilimin ortadan kaldırılabilmesi için tutum değişikliğine gidilebilmektedir.

Tutumlar denge, uyum ve istikrar sağlamanın yanında bireye belirli şemalar oluşturma noktasında da yardımcı olmaktadır. Oluşturulan bu şemalar genelleme yoluyla elde edilmekte ve daha sonraki yaşam tecrübelerinde bireyin tutum oluşturmalarını ve davranışta bulunmasını kolaylaştırmaktadır. Bir tutum nesnesine dair elde edilen tutum korunmakta ve daha sonra aynı ya da benzer tutum nesnelere yönelik olarak kullanılmaktadır. Böylelikle her seferinde yeni ve farklı bir tutum benimsemek zorunda kalmayan bireyin davranışlarında uyum ile birlikte çabukluk da sağlanmaktadır. Bir kere geliştirilen tutum bir sonraki tecrübelerde bireye referans noktası olmaktadır.

Aynı zamanda tutum oluşturma süreci karmaşık ve zor bir süreç olduğundan ve tutumun oluşabilmesi için çeşitli kaynaklara ihtiyaç duyulduğundan birey yöneldiği her bir tutum nesnesine karşı en baştan tutum oluşturmak yerine daha önceden sahip olduğu bilgi, duygu ve davranış eğilimlerini kullanarak tutum genellemeleri yapmaktadır. Tutumlarında yaptığı bu genellemeler birey için tutarlı ve dengeli bir hayatı da beraberinde getirmektedir. Çünkü bir önceki deneyimiyle yakından ilişkili bir tavır insanın davranışlarındaki bütünlüğü sağlamakta, böylelikle birey psikolojik açıdan daha istikrarlı ve sağlıklı bir yapıya kavuşmaktadır.

Tutumların bireye öznel anlamda sağladığı işlevlerin yanında toplumsal hayat içerisinde de sağladığı yararlar bulunmaktadır. Bireyin çevresi ile olan ilişkisinin dengeli ve uyumlu olmasını sağlayan tutumlar aynı zamanda hayatı kolaylaştırıcı rol de üstlenmektedir.⁶⁷ Herhangi bir psikolojik objeye karşı geliştirilen tutum bireyin çevresi tarafından algılanmakta ve çevreyle olan ilişkinin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır. Birey sahip olduğu tutumlarla uyumlu olmayan sosyal gruplardan uzaklaşırken, tutumlarıyla uyumlu olan sosyal gruplara yakınlaşmaktadır.

Toplumsal yaşam içerisinde sosyal gruplarla olan ilişki biçimini belirlemenin yanında tutumlar aidiyet duygusunun gelişmesine de katkıda bulunmaktadır. Birey

⁶⁷ İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, s. 64.

tutumlarına yakın bulduğu sosyal gruplara karşı daha fazla aidiyet hissi geliştirir. Kendisini bu sosyal gruplar içerisinde rahatlıkla ifade ederek sosyalleşme sürecini yönetmektedir. Birbirlerine yakın tutumlara sahip bireyler bir araya gelerek referans gruplar oluşturmaktadır. Kendi davranış biçimini destekleyen bu referans grupları içerisinde bireyler daha özgüvenli hareket etmektedir.

2.2. KÜLTÜR, DEĞER, TUTUM İLİŞKİSİ

Bireyin davranış mekanizmasının tam ve doğru anlaşılması, içerisinde yaşadığı toplumun etkilerinin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Çünkü birey ve toplum iç içe yaşayan bir bütündür, birey toplumun içerisinde bulunduğu gibi toplum da sahip olduğu normlar, değerler, tutumlar gibi özellikleriyle bireyin içinde yer alır. Bu etkileşim bireyden topluma ve toplumdan bireye olacak şekilde karşılıklıdır.⁶⁸ Burada bireyin içerisinde yaşadığı toplumun anlaşılmasından kasıt o toplumun kültürünün ve kültürün etkisiyle şekillenen değerlerin anlaşılmasıdır. Çünkü kültür ve değerler bireyin duygu, düşünce ve davranış yapısında oldukça önemli bir yer edinmektedir.

Kültür bireyin yaşantısının tüm yönlerine nüfuz eden geniş kapsamlı bir kavramdır. Kavramın bu kadar kapsamlı oluşu, tıpkı dinin tanımlanmasında olduğu gibi kültür kavramının tanımlanabilmesinin önünde engel oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze filozoflar, din adamları, antropologlar, sosyologlar ve psikologların yanı sıra pek çok düşünürün kültür kavramını tanımlamaya çalışmasına rağmen hemen hepsi kavramı ancak sınırlı yönleri ile ele alabilmişlerdir. Yapılan tanımlar kültürün sınırlı yönlerine işaret etse de kavramın ifade ettiği özellikleri anlaşılabilir kılması açısından önemlidir.

Linton'un yapmış olduğu değerlendirmeye göre kültür, toplumu tüm yönleriyle kuşatan bir yaşam şeklidir.⁶⁹ Bu tanım kültürün bireyin yaşamına yön veren bir çizgi oluşunu ifade eder. Kültür bireyin doğumundan ölümüne kadar olan süreçte tüm yapıp etmelerine şekil veren, aynı zamanda ona kılavuzluk eden bir rehberdir.

Sorokin ise kültür üzerine yaptığı değerlendirmesinde kültürün sosyo-kültürel evrende meydana gelen sarih eylemlerin sahip oldukları ve nesnelleştirdikleri anlamlar,

⁶⁸ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 23.

⁶⁹ Ralph Linton, *The Cultural Background of Personality*, 3. b., London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1952, s. 20.

kaideler, değerler ve bütün bunların birbirleri ile olan ilişkileri olduğundan bahseder.⁷⁰ Bu değerlendirmede özellikle vurgulanan husus kültürün, ortaya çıkan davranışların arkasında sahip olduğu anlam ve değer zemin oluşudur. Sorokin'e göre açıkça ortaya çıkan bütün davranışlar bir kültür zemininde oluşmakta ve o zemin üzerinde belirli anlamlara ve değerlere sahip olmaktadır. Aynı zamanda bu anlamlar ve değerler birbirleri ile etkileşim halindedir, hepsi bir araya gelerek kültürü meydana getirir.

Sapir ise kültürü insan yaşamında, sosyal bağlamda miras olarak alınan maddi ve manevi herhangi bir unsur olarak tanımlamaktadır. Kültür insanla eş zamanlı olarak varlığını sürdürür. Çünkü kültür her bir insan ferdinin sahip olduğu ve geleneksel olarak korunan alışkanlıklar, adetler ve tutumlardan oluşan karmaşık bir ağıdır.⁷¹ Burada vurgulanan husus kültürün varlığını insanın varlığı ile eş zamanlı olarak sosyal bir şekilde miras alınmasıyla sürdürmesidir. Bu anlamıyla kültür insana has bir olgudur. İnsanı canlılar evreninde farklı kılan belirleyici bir husus da onun belirli bir kültür çevresinde varlığını sürdürmesidir.⁷²

Benedict ise yaptığı değerlendirmede kültürü ekrana aktarılmış bireysel psikoloji olarak ele alır.⁷³ Sosyal davranışın anlaşılabilmesi için bireyin psikolojik yapısı anlaşılmalıdır. Kültürel doku içerisinde kendini ifade etmeye çalışan birey bu oluşumu şekillendirirken kaynak olarak kendi psikolojik mekanizmasından hareket etmektedir. Ancak bu hareket tek yönlü olmayıp, oluşan kültür yapısının bireyin psikolojik mekanizması üzerinde etkide bulunması da söz konusudur.

Yapılan tanımlardan yola çıkarak kültürün sahip olduğu özellikler şu şekilde sıralanabilir:

Kültür öğrenme yoluyla edinilir.⁷⁴ Doğuştan getirilmeyen kültürel bilgiler zaman içerisinde aile, okul, sosyal çevre gibi çok çeşitli ortamlardan edinilen bilgiler doğrultusunda gelişmekte ve şekillenmektedir.

⁷⁰ Pitirim A. Sorokin, *Society, Culture and Personality: Their Structure and Dynamics*, 1. b., New York: Cooper Square Publishers, Inc., 1962, s. 313.

⁷¹ Edward Sapir, "Culture, Genuine and Spurious", *The American Journal of Sociology*, C. 29, S. 4 (1924), s. 402.

⁷² Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, "Kültür", *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s. 521.

⁷³ Ruth Benedict, "Configurations of Culture in North America", *American Anthropologist*, C. 34, S. 1 (1932), s. 24.

⁷⁴ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 3. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, s. 103.

Kültür tarihi bir gerçekliktir ve sürekliliğe sahiptir.⁷⁵ Kültürün tarihi ve sürekli oluşu onun öğrenme yoluyla aktarıldığının bir göstergesidir. Her birey öğrendiği bu bilgileri kendisinden sonraki nesle aktarmaktadır. Böylece kültürün sürekliliği sağlanmış olur.

Kültür toplumsal bir olgudur.⁷⁶ Birey yaşamını belirli bir coğrafyada ve belirli bir toplum içerisinde sürdürmektedir. Sahip olunan alışkanlıklar, değerler, tutumlar yalnızca bireyin kendisine ait olmamakta içinde yaşanılan topluma da mal edilmektedir. Kültürün toplumsal oluşu onun toplumu şekillendirme ve yönlendirme hususunda da belirleyici oluşunu ifade etmektedir.

Kültür, idealize edilmiş normlardır.⁷⁷ Bireylerin sahip olduğu değerler belli bir sistem içerisinde idealize edilerek kurallar haline gelmektedir. Bu sistem içerisindeki kuralları bilen ve yaşamını bu çerçevede sürdüren birey, davranışlarının bu sistemde nereye yerleştiğini bilir. Sisteme uymayan davranışları da aynı şekilde tanımlar. Kültürün bir kurallar sistemi oluşu aynı zamanda onun yaptırım gücüne sahip olduğu anlamına da gelmektedir. Kültür sistemi içerisinde onaylanan davranışlar ödüllendirilirken, onaylanmayan davranışlar ise çeşitli şekillerde cezalandırılmaktadır.

Kültür, gereksinimleri karşılar ve doyum sağlar.⁷⁸ Kültürün bu özelliği onun fonksiyonel yönüne işaret etmektedir. Bireylerin ihtiyaçlarını karşılaması hususunda kültür bir kaynaktır. Yaşanılan güç durumlar karşısında getirdiği çözümlerle kültür bireyin o anki ihtiyacını karşılamaktadır. Aynı zamanda ait olduğu kültür içerisinde onaylanan davranışlar gerçekleştiren birey toplumda kabul edilme hissi yaşayarak belli bir doyum da temin etmektedir.

Kültür değişir.⁷⁹ Kültürün değişen bir yapıda olması onun zamanın şartlarına adaptasyonunu ifade etmektedir. Sürekli etkileşim halinde bulunan toplumların kültür paylaşımı içerisinde bulunması kaçınılmazdır. Zamanın değişen şartlarına uyum sağlamak zorunda olan bireyin sahip olduğu kültürde de değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır.

⁷⁵ a.yer.

⁷⁶ a.g.e., s. 104.

⁷⁷ a.yer.

⁷⁸ a.g.e., s. 105.

⁷⁹ a.yer.

Kültür bütünleştiricidir.⁸⁰ Bu özelliğiyle kültür bireysel ve toplumsal uyumu da sağlamaktadır. Kültürel öğeler bireye uyumlu ve bütünleştirici sistemler sağlayarak onun topluma adaptasyonunu kolaylaştırıcı bir işlev görmektedir. Toplum içerisinde varlık gösteren birey bu öğeler vasıtasıyla çevresine ve yaşamına uyum sağlamada bütüncül bir yaklaşım edinir.

Kültür bir soyutlamadır.⁸¹ Kültür belirli özelliklere sahip bir sistemdir. Ancak bu sistem tümüyle maddi ve doğrudan gözlemlenebilen bir sistem değildir. Zaman içerisinde toplumda geliştirilen kuralların, alışkanlıkların, tutumların vs. soyutlanarak bir bütün oluşturmasıyla meydana gelmektedir.

Kültür toplumun organize edilmiş davranışlarının neredeyse tümünü elinde tutmaktadır.⁸² Dolayısıyla bireyin değerlerinde ve tutumlarında kendisini her zaman göstermektedir. İnsan davranışları belirli kültür havzasında sahip olunan kültürel sistem çerçevesinde şekillenir. Kültür esasen bireyden ve toplumdan soyutlanarak varlık gösteren üst bir olgudur ve içerisinde pek çok unsuru barındırır. Yazılı yazısız kurallar, adetler, gelenek ve görenekler, yönetim biçiminden yemek yapma şekillerine kadar hemen her şey bir kültür sistemi içerisinde yer almaktadır. Değerler ise kültür sistemi içerisinde şekillenen, bireyin içselleştirdiği ve aynı zamanda pek çok amaca hizmet edebilen standartlardır. Bu standartlar hangi inançların, tutumların veya eylemlerin kıymetli olup olmadığı hakkında bilgi sağlamaktadır.⁸³ Bu anlamda kültür, değerleri ve tutumları kuşatan üst bir yapı oluşturmaktadır. Kültürün sağladığı bilgi ve normlar değerlerin şekillenmesinde etkide bulunmaktadır. Birey tarafından içselleştirilen değerler, kültürel kodlar ekseninde şekillenmektedir. Kültürün toplumsallığının yanında değerlerin bireyselliğinden söz edilebilir. Çünkü değerler, içerisinde yer aldığı kültürel havzanın sahip olduğu bilgi, norm veya soyutlamaların birey tarafından özümsemesini ve içsel bir yargılama sisteminin oluşmasını sağlamaktadır. İnsanın sahip olduğu değerlerde yapılabilecek bir öncelik sıralaması her zaman kültürün, toplumun ve topluma

⁸⁰ a.g.e., s. 107.

⁸¹ a.yer.

⁸² Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, 5. b., London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1971, s. 32.

⁸³ Milton Rokeach, "Part II. Religious Values and Social Compassion", *Review of Religious Research*, C. 11, S. 1 (1969), s. 24.

ait kurumların izinden gitmektedir.⁸⁴ Bu husus da değerlerin kültür kavramı içerisinde yer alan daha özel ve bireysel bir kavram olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Değerler aynı zamanda davranışların ihtiyaç duyduğu anlam sistemini de temin etmektedir. Yaşamı boyunca anlam arayışı içerisinde bulunan insanın davranışlarını oturabileceği bir zemin sağlayan değerler, bu anlamda insanın tüm yaşamını da kuşatıcı olmaktadır.

Birey sahip olduğu değerler ekseninde düşünür, duygulanır ve davranışta bulunur. İnsanda böylesi etki gücüne sahip değerlerin tutumlar üzerinde de etkide bulunması kaçınılmazdır. Davranış öncesinde belirli bir ön hazırlık durumu olan tutumların şekillenmesi sahip olunan değerler çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Değerler aynı zamanda belirli olay, kişi yahut nesneden bağımsız bir bütün olarak var olan sistemlerdir. Tutumlar ise bu sistem içerisinde daha somut olan kişi, olay, nesne gibi her türlü psikolojik objelere yönlendirilmiş davranış öncesi hazır bulunuşluk halindedir.⁸⁵ Bir değer bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde içselleştirildiğinde davranışa öncülük eder, ilgili nesne ve durumlara yönelik tutumları geliştirir veya sürdürür.⁸⁶ Tutumların içselleştirilen değerler içerisinde şekillenmesi veya sürdürülmesi değerlerin başlıca tutumlar olmadığını fakat tutumları da içerisinde alan daha geniş bir kavram olduğunu göstermektedir. Literatürde yer alan kavramsal tartışmalar bir yana bırakıldığında görülmektedir ki tutumlar değerlerden bağımsız olmamakla birlikte, sahip olunan değerler çerçevesinde psikolojik objelere yönlendirilmiş daha özel bir yönelim ve hazır bulunuşluk halindedir. Bu anlamda tutumlar belirli nesne veya durumlara odaklanan pek çok yönelimi ifade ederken, değerler belirli obje, durum veya öncelikli hedeflerin de ötesinde eylemlere ve yargılamalara, aşkın bir şekilde rehberlik eden daha kapsamlı bir inançtır.⁸⁷ Değerler eylemleri, tutumları, kıyaslamaları, değerlendirmeleri ve kendi veya diğerleri hakkındaki yargılamaları yönlendiren bir standart veya ölçüttür.⁸⁸

Çalışmamızda kültür, değer ve tutum ilişkisine dair yukarıda yapılan açıklamalar kültürün çatı kavram olarak ele alınışının, değerlerin bu çatı kavram

⁸⁴ Milton Rokeach, *The Nature of Human Values*, 1. b., New York: The Free Press A Division of Macmillan Publishing Co., Inc., 1973, s. 3.

⁸⁵ Milton Rokeach, *Beliefs, Attitudes and Values A Theory of Organization and Change*, 1. b., San Francisco, California: Jossey-Bass, Inc., Publishers, 1968, s. 159.

⁸⁶ a.g.e., s. 160.

⁸⁷ a.yer.

⁸⁸ a.yer.

içerisinde bireyselliğini koruyan bir kavram olarak kullanılmasının uygun olacağını göstermektedir. Tutumlar ise bu değerlendirmeye göre değerler içerisinde yer alan ancak davranış öncesindeki daha özel bir hazır bulunuşluk halini ifade etmektedir. Buna göre çalışmamızda kültürü toplumsal ve üst bir çatı, değerleri ise bireysel yargılama sistemleri olarak ele almayı; tutumları da kültür-değer sistemi içerisinde davranışa hazırlayan daha özel bir yönelim hali olarak değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.

2.3. DİNİ TUTUM

İnsan, yaşantısında her türlü psikolojik objeye karşı tutumlar geliştirebildiği gibi, dini içerikli objelere karşı da belirli tutumlar geliştirmektedir. “Dini tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. ‘Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte veya aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dini tutumunu oluşturur.”⁸⁹ Birey herhangi bir dinin bütününe karşı bir tutum geliştirebildiği gibi o din içerisindeki bir şahsiyet, bir olay veya bir öğreti gibi herhangi bir unsura karşı da çeşitli tutumlar geliştirebilmektedir.

Genel tutum bahsinde ele alınan kavramlar ve yaklaşımlar dini tutumlar için de geçerli olmaktadır. Nihayetinde birey günlük yaşantı içerisinde pek çok nesneye yönelmekte, ilgi duymakta, olumlu veya olumsuz birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır. İşte bu yöneliş dolayısıyla davranış öncesinde sahip olduğu hazır bulunuşluğun adı olan tutumlara dair hususlar, dini tutumlar için de geçerli olmaktadır. Çünkü din bireyin günlük yaşantısında onu her şeyiyle kuşatan üst bir olgudur ve birey dini içerikli olaylarla, olgularla, düşüncelerle veya dini şahsiyetlerle günlük yaşantısı boyunca çok sık karşılaşmaktadır. Dini yaşantı, bireyin içerisinde yer aldığı toplumun değişiklik göstermesine bakmaksızın, tüm toplumlarda kişiyi, aşkın ve yüce varlığa bağlılığa çağıran bir çevreyi daima bulmasından dolayı yalnızca bireyin iç dünyasıyla sınırlı kalmayıp tarihsel ve toplumsal bir gerçeklik içerisinde, toplumun gelenek ve görenekleri aracılığıyla kendisini ifade eder.⁹⁰ Böylesi toplumsal bir gerçekliğe sahip din ve dini içerikli nesnelere ile birey günlük yaşantısında birçok kez karşılaşmakta,

⁸⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 147.

⁹⁰ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1 (1987), s. 222.

etkileşimde bulunmaktadır. Bu etkileşim neticesinde bütün bu psikolojik objelere karşı çeşitli davranış eğilimleri ve tutumlar geliştirmektedir.

Tutumların üç bileşenli modeline göre bireyin dini olaylar, nesnelere, kişiler vs. hakkında sahip olduğu bütün bilgi ve inançlar dini tutumların zihinsel/bilişsel boyutunu oluşturmaktadır. Kutsal kitaplar, dini metinler, ilmihal kitapları vs. bu boyutun ihtiyaç duyduğu dini bilgileri temin etme konusunda yazılı kaynakları oluştururken; dini eğitim faaliyetlerinde gerçekleştirilen enformel etkinlikler, dini şahsiyetlerden öğütler, dini içerikli toplantı ve söyleşi tarzı etkinlikler sözlü kaynakları oluşturmaktadır. Dini içerikli her türlü olay, nesne yahut kişiye karşı sahip olunan ve olumlu-olumsuz değerlendirmede bulunmayı sağlayan hoşça gitme veya gitmeme, beğenme veya beğenmeme gibi duygusal bağlar dini tutumların duygu boyutunun ihtiyaç duyduğu unsurları temin etmektedir. Nihayetinde bilişsel ve duygusal boyutu oluşturulan dini tutumlar belirli bir davranış yönelimi oluşturmakta ve bu da dini tutum için gerekli olan davranış boyutunu meydana getirmektedir.

Bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları temin edilen tutumlar bireyi davranışa hazır hale getirmektedir. Birey yaşam boyunca karşılaştığı dini içerikli her türlü olaya, duruma, kişiye yahut olguya karşı olumlu yahut olumsuz sahip olduğu tutumlar çerçevesinde davranışta bulunmaktadır.

2.3.1. Dini Tutumun Oluşum ve Gelişimini Etkileyen Faktörler

Tutumlar doğuştan getirilen genetik faktörler aracılığıyla aktarılan özellikler değildir. Birey tutumlarını çeşitli yaşam tecrübeleri karşısında edindiği öğrenme süreçlerinin neticesinde edinir. Davranış mekanizmasını da bu öğrenme sürecinde edindiği tutumlar çerçevesinde geliştirir.

Öğrenme süreci ailede başlar. Yeme-içme alışkanlıklarından insanlarla iletişim kurma tarzına kadar bireyin yaşantısını doğrudan etkileyen her bilgi öncelikli olarak ailede öğrenilmektedir. Aile, bireyin sosyalleştiği, ilişki kurduğu ve kendini ve dünyayı tanımaya başladığı ilk kurumdur. Dolayısıyla geliştirilen dini tutumlar üzerinde de ailenin büyük etkisi olmaktadır. Dini anlamda da sosyalleşmenin ilk basamağı olan aile ortamında çocuk hem dini kavramları ve din dilini öğrenir hem de dine dair tutumlarını

oluşturur.⁹¹ Çocuk içerisinde yetiştiği ortamda örnek aldığı ebeveynin dine veya dini içerikli herhangi bir psikolojik objeye karşı edindiği tutumu benimseme eğilimi taşımaktadır. Anne babanın dini tercihleri çocuğun dini duygu, düşünce, tutum ve davranışlarında kendisini açıkça göstermektedir.⁹² Ailede öğrenilen ilk dini bilgiler çocuğun zihin dünyasını şekillendirmekte ve geliştirmektedir. Dine karşı olumlu veya olumsuz herhangi bir tutumun hâkim olduğu bir aile ortamında yetişen bireyin dini tutumlarının da ailesinin tutumlarına bağlı olarak şekillenmesi beklenir. Çünkü alıcı konumundaki çocuk için ebeveynler ve diğer aile fertleri model oluşturmaktadır.⁹³ Çocuk gördüğü bu modelin konuşma tarzından davranışlarına, düşünce yapısından tutumlarına kadar her özelliği taklit ederek kendi iç dünyasını bu örneklik üzerine inşa etmektedir.

Bireyin ailesi kadar ait olduğu sosyal çevre ve gruplar da geliştirilen dini tutumlar üzerinde önemli derecede etkili olmaktadır. Bir grup içerisinde yer almak tanıdık ve güvenilir olmayı sağladığından dolayı grubun söz ve davranışları iyi ve doğru olarak kabul edilmektedir.⁹⁴ Ait olduğu grubun dini yönelimi bireyin dini tutumlarına da yansımaktadır. İçerisinde yer aldığı grubun normları ve değerleri ekseninde yaşantı sürdüren bireyin bu norm ve değerleri dini tutumlarına yansıtması kaçınılmaz olmaktadır. Toplumun kültürü ve değerlerine katılım sağlayan birey aynı şekilde toplumun inançlarını, kültürünü, değerlerini de benimsemekte ve böylelikle benzer tutumlar geliştirmektedir.⁹⁵ Bireyin ait olduğu sosyal çevresinin tutumlarına benzer tutumlara sahip olmasının bir diğer sebebi de halihazırda edinilmiş tutumlara benzer tutumları olan sosyal çevre ile bireyin daha kolay uyum sağlayabilmesidir. Olumlu dini tutumlara sahip bireylerin dini gruplara katılımı daha kolay ve hızlı gerçekleşir. Çünkü benzer tutumlara sahip bireyler daha kolay bir araya gelmekte⁹⁶ daha rahat iletişim kurmakta ve aidiyet hissini daha yoğun yaşamaktadır. Sosyal çevrenin değişimi ile birlikte bireyin tutumlarında da değişiklik meydana gelebilmektedir. Bir dini topluluk içerisinde iken sahip olunan tutumlar farklı bir dini topluluk içerisine girildiğinde değişebilmektedir.

⁹¹ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 50.

⁹² Mustafa Koç, "Dindarlığın Oluşumuna Din Eğitiminin Psiko-Pedagojik Katkıları: 'Değer-Yoksun Dindarlık' Tipolojisi Bağlamında Teorik Bir Yaklaşım", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 15, S. 33 (2017), s. 110.

⁹³ Hâbil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 4. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017, s. 64.

⁹⁴ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, 3. b., Ankara: Elis Yayınları, 2016, s. 44.

⁹⁵ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 155.

⁹⁶ Ayşe Can Baysal, "Sosyal Psikolojide Tutumlar", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1 (1981), s. 125.

Elbette ki tutumların sabit olmamakla birlikte kalıcı yapılar olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu değişimin hızlı ve kolay olması mümkün değildir. Ancak daha önce içerisinde bulunulan dini grubun normları çerçevesinde düşünen ve hareket eden birey farklı bir grup içerisine dahil olduğunda yeni grubun normlarına uyum sağlamaktadır. Bu uyum zamanla kendisini bireyin dini tutumları üzerinde de göstermekte ve birey dini tutumlarında değişikliğe gidebilmektedir.

Dini tutumların oluşum ve gelişiminde dikkate değer bir diğer etken ise eğitimidir. Bireyin eğitim şekli ve düzeyi kendini dini tutumlarda açıkça göstermektedir. Dini tutumlar alınan eğitime, sahip olunan bilgi ve kültür düzeyine göre şekil almakta ve gelişmektedir.⁹⁷ Formel ya da enformel dini eğitim geçmişi olan bireylerin dini tutumları alınan eğitimin niteliği doğrultusunda gelişim göstermektedir. Tutum boyutlarından biri olan bilişsel boyutun ihtiyaç duyduğu bilgi kaynağını temin eden eğitim, tutumun şekillenmesinde doğrudan etkilidir.

Dini tutumların oluşumunda ve gelişiminde bireyin dini içerikli psikolojik objelerle etkileşimde bulunması da oldukça belirleyici olmaktadır. Bireyin doğrudan edindiği tecrübe onun tutumlarında kendisini gösterir. Camiye gitmek, dini şahsiyetlerle iletişim kurmak, çeşitli ibadet tecrübeleri yaşamak vs. bireyin zihin ve duygu dünyasında etkide bulunmaktadır. Tutum nesnesi ile girilen ilişkinin bırakmış olduğu duygusal etkiler dini tutumun duygusal boyutunun şekillenmesini sağlamaktadır. Aynı şekilde dini şahsiyetlerle kurulan iletişimde bireyin sahip olduğu izlenim dini tutumun duygu boyutunu etkilemektedir. Doğrudan tecrübe edilen ibadetler esnasında edinilen bilgiler, sahip olunan duygu durumları dini tutum üzerinde belirleyici ve etkileyici olmaktadır. Edinilen tecrübeler bir sonraki tecrübelerle karşı sahip olunacak tutumların yönünü belirlemede bireye yardımcı olmaktadır.

Toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler olan hutbeler ve vaazların da dini tutumların oluşmasında ve gelişmesinde etkisi bulunmaktadır. Halka yönelik hitap şeklinde gerçekleştirilen bu ibadetler bireyin yeni bilgiler edinmesini sağlamaktadır. Temel hedefi bireyde dini anlamda harekete geçirici bir fonksiyon icra etmek olan bu ibadetler bireyin dini tutumunun şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Yalnızca tutum geliştirmekle kalmayıp mevcut tutumlar üzerinde de değişiklikler meydana getirmesi söz konusu olan

⁹⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 154.

bu toplu ibadetlerde bireyin entelektüel bilgi düzeyi yükseltilebilir veya sahip olduğu bilgilerde değişiklik meydana gelebilir. Böylelikle dini tutumun zihinsel boyutunun ihtiyaç duyduğu bilgide değişikliğin meydana gelmesi dini tutumun değişimi ile sonuçlanabilmektedir.

2.3.2. Dini Tutumların Dini Yaşantıdaki Fonksiyonları

Dini tutumların fonksiyonlarından maksat onların dini yaşantıdaki rolleri ve işlevleridir. Her türlü psikolojik objeye yönlendirilen tutumlar günlük yaşam içerisinde belirli fonksiyonlar icra etmektedir. Bu işlevler bireyin yaşantısına tutarlılık sağlamak, davranışı zihinsel ve duygusal bir temele dayandırmak, bir sonraki davranış için belirli şemalar oluşturmak vb. işlevlerdir. Birey bu işlevler sayesinde yaşantısını daha kolay ve yaşanabilir hale getirmektedir. Aynı zamanda tutumların değer ve kültürle ilişkisi bağlamında tutumların bireyin toplumsal uyumu konusunda yardımcı olduğu da görülmektedir. Toplum tarafından kabul edilen tutumlar bireyin toplumla daha kolay bağ ve iletişim kurmasını sağlamaktadır.

Din, insan ve kültürün her ikisini de kuşatan dinamik bir gerçekliktir.⁹⁸ Kültürü kuşatan bir gerçeklik oluşu onun toplumu etkisi ve kontrolü altına aldığını ifade etmektedir. Din öngördüğü toplum modeli ile ideal olan toplum yapısını güçlendirmeye çalışırken aynı zamanda içselleştirmeye çalıştığı değerler ile ahlaki gelişimi tamamlamaya çalışmaktadır. Toplumun hemen her alanında dinin izleri görülmektedir. Dinin toplum üzerinde böylesi etki gücüne sahip olması aynı zamanda kültür, değer ve tutumların da dinden etkilenmesi anlamına gelmektedir. Dinin insanı kuşatan bir gerçeklik oluşu ise bireyin yaşantısının hemen her alanında dinin kendisine yer bulmasını ifade etmektedir. Her birey yaşadığı toplumun kültür ve değerlerine aşinadır ve yaşamını bu sınırlar çerçevesinde sürdürmektedir. Dindar birey yaşamının pek çok alanını dinin öngördüğü şekilde düzenlemekte ve buna göre hareket etmektedir. İdeal anlamda kendini gerçekleştirmeye çalışan insan dinin öngördüğü insan modeli çerçevesinde hareket etmektedir. Dindar birey yaşantısını dini standartlar içerisinde sürdürme çabası içerisindeyken davranışlarını ve tutumlarını da bilinçli olarak dinin öngördüğü şekilde

⁹⁸ Antoine Vergote, *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, çev. Marie-Bernard Said, 1. b., Dublin: Gill & Macmillan Ltd, 1969, s. 21.

düzenlemeye çalışmaktadır. Dindar olmayan bireyin yaşantısında da dinin izlerini görmek mümkündür. Toplumun kültürel dinamikleri bireyin öznel yaşamını düzenleme şeklinde kendini göstermektedir. Din merkezli şekillenen kültür dinamikleri, birey dindar olmasa da onun yaşantısında dinin izlerinin var olmasını sağlamaktadır.

İnançlar ve tutumların bireyin kişiliğindeki önemli rollerinden biri onun psikolojik mekanizmasının yapısını ve sürekliliğini sağlamasıdır.⁹⁹ Tutumlar bireyin bir sonraki davranışı için belirli şemalar oluşturmaktadır. Böylece her bir davranış birbiri ile devamlı bir uyum oluşturarak kişiliğin sürekliliğini temin etmektedir. Aksi halde birey her bir durumda yeni bir insan olur; davranışlarını o anki istek ve ihtiyaçlara göre organize etmek durumunda kalır.¹⁰⁰ Bu durum yaşantısında düzen ve uyum arayan bireyin psikolojik mekanizmasının olumsuz yönde etkilenmesiyle sonuçlanabilmektedir. Din eksenli bir yaşantıya sahip birey tutumlarını dinin öngördüğü şekilde düzenlemektedir. Bir kez organize ettiği tutumları diğer davranışları için saklamakta, böylelikle daha sonraki yaşam tecrübelerinde sahip olduğu bu tutumları kullanmaktadır. Bu durum bireyin dini yaşantısının sürekliliğini oluşturmaktadır. İnanılan din çerçevesinde düşünce, duygu ve davranışlarını organize eden birey sahip olduğu bu tutumlar sayesinde benliğinin sürekliliğini de sağlamaktadır. Kişiliğin her alanına etkide bulunan din, bireyin tutumlarının organizasyonunu gerçekleştirerek dengeli ve düzenli bir kişilik mekanizmasını beraberinde getirmektedir.

Tutumların temel işlevlerinden olan değer-açıklayıcılık işlevi dini tutumlar için de geçerli olmaktadır; buna göre birey tutumlarını sahip olduğu temel değerler ekseninde şekillendirdikçe kendisini doyuma ulaştırmış hissetmektedir.¹⁰¹ Tutumlarını dinin öngördüğü şekilde düzenlemeye ve bu şekilde yaşamını sürdürmeye çalışan birey kendisini tatmin olmuş hissetmektedir. Bu da bireyin yaşantısında ihtiyaç duyduğu denge ve düzeni sağlamak ve böylelikle bireyin ruhsal açıdan sağlıklı bir yapıya kavuşmasına yardımcı olmaktadır.

⁹⁹ David Krech, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Nazariye ve Problemler*, çev. Erol Güngör, 2. b., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 161.

¹⁰⁰ a.yer.

¹⁰¹ Jonathan L. Freedman, David O. Sears, J. Merrill Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, 1. b., İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989, s. 276.

İKİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUM

1. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmada bireyin sahip olduğu peygamber tasavvurları ile bu tasavvurların dini tutumlar ile olan ilişkileri incelenmektedir. İki ana bölümden meydana gelen araştırmanın ilk bölümünde teorik kavramsal çerçeve oluşturulmuş, ikinci bölümde ise alan araştırmasından elde edilen verilerin analizine ve yorumlanmasına yer verilmiştir. Dokümantasyon ve literatür analizi yöntemleri ile oluşturulan teorik kısımda araştırma verileri genel itibari ile sosyal psikoloji yaklaşımları ile ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ölçek uygulaması gerçekleştirilerek ulaşılan ham verilerin SPSS nicel veri analiz programı yardımıyla analizine ve yorumlanmasına yer verilmiştir. Bu bölümde dini tutumları yordayıcı faktörlerden biri olarak değerlendirilen peygamber tasavvurları ile dini tutumlar arasındaki ilişki incelenmiştir.

1.1. EVREN ve ÖRNEKLEM

Araştırmanın evreni soyut düşünme becerisini tamamıyla gerçekleştirdiği ve yerleşik tutumlara sahip olduğu düşünülen 18 yaş ve üzeri bireylerden oluşmaktadır. Örneklem grubunu ise rastlantısal örnekleme metodu ile seçilen Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim görmeye devam eden öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmaya bu kriterlere sahip, Bursa Uludağ Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde öğrenim gören 344 kişi katılmıştır.

1.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırma demografik değişkenlere dair soruların da yer aldığı iki ölçekten oluşan anket tekniği ile yürütülmüştür. Anket formu online ortamda örneklem grubu ile paylaşılarak araştırmaya katılımları sağlanmıştır. Anket formunun ilk bölümünde demografik değişkenlere dair sorular bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü kısımlarda ise araştırmanın odak noktasını oluşturan dini tutum ve peygamber tasavvurlarına dair soruların bulunduğu Dini Tutum Ölçeği ve Peygamber Tasavvuru Ölçeği yer almaktadır.

1.2.1. Ok-Dini Tutum Ölçeği

Araştırmada Ok tarafından geliştirilen Ok-Dini Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Yazar tarafından kendi ismiyle nitelenen ölçek tutumların sosyal psikoloji literatüründe vurgulanan; duygu, bilgi ve davranış olmak üzere üç bileşeni dikkate alınarak hazırlanmıştır.¹⁰²

Ölçek 8 maddenin yer aldığı 4 alt boyuttan oluşmaktadır: duygu alt boyutu, (Tanrı'yla) ilişki alt boyutu, biliş alt boyutu, davranış alt boyutu. Ölçek maddelerinin Ek-1'de yer alan sıralamasına göre 1. ve 2. sorular duygu; 3. ve 4. sorular (Tanrı'yla) ilişki; 5. ve 6. sorular biliş; 7. ve 8. sorular ise davranış alt boyutunu oluşturmaktadır. Buna göre bilişsel boyutta kişinin dine dair genel görüşleri, duygusal boyutta bireyin duygusal anlamda dinden ne şekilde etkilendiği, davranışsal boyutta dini değerlerin kişinin davranışlarını ne düzeyde yönlendirdiği, ilişki boyutunda ise kişinin Tanrı ile ilişkisinin ne düzeyde olduğunun tespitine dair sorular yer almaktadır.¹⁰³

Ölçek 5'li Likert tipinde geliştirilmiştir ve “Hiç katılmıyorum.”, “Az Katılıyorum.”, “Orta Düzeyde Katılıyorum.”, “Çok Katılıyorum.” “Pek Çok Katılıyorum.” yanıtlarını içermektedir.

1.2.2. Peygamber Tasavvuru Ölçeği

Ölçek Ok tarafından geliştirilmiş, geçerlik ve güvenilirlik çalışması ile boyut tanımlamaları Yanmaz tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁴ 37 maddeden oluşan ölçeğin beşerilik, mucize, hata, mitik, hadislere eleştirel bakış ve insancılık olmak üzere 6 alt boyutu bulunmaktadır. Ölçek maddelerinin Ek-2'de yer alan sıralamasına göre 19. ve 20. sorular beşerilik; 21., 22. ve 23. sorular hadislere eleştirel bakış; 24. ve 25. sorular hata; 26. ve 27. sorular insanilik; 28-34 arasındaki sorular mitik; 35., 36. ve 37. sorular mucize alt boyutunu oluşturmaktadır.

¹⁰² Ok, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, s. 535.

¹⁰³ a.yer.

¹⁰⁴ Ayşe Nevra Yanmaz, *MEB İmam Hatip Öğrencilerinin Peygamber Tasavvuru*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet üniversitesi, 2013, s. 11.

Ölçeğin 2 maddeden oluşan *beşerilik boyutunda* Hz. Peygamber'in beşerilik vasıflarının; 2 maddeden oluşan *mucize boyutunda* Hz. Peygamber'in mucizelerinin; 2 maddeden oluşan *hata boyutunda* Hz. Peygamber'in hata yapabilirliğinin; 7 maddeden oluşan *mitik boyutunda* Hz. Peygamberi realiteden öteye taşıyan algılamaların; 3 maddeden oluşan *hadislere eleştirel bakış boyutunda* bireylerin Hz. Peygamber'e dair eleştirel bakış açılarının; 2 maddeden oluşan *insancılık boyutunda* ise Hz. Peygamber'in saygınlığının ve özellikle kadınlara olan yaklaşımlarının bireylerin Hz. Peygamber'i algılamalarındaki etkinliği incelenmektedir.

Ölçek 5'li Likert tipinde geliştirilmiştir ve "Hiç katılmıyorum.", "Az Katılıyorum.", "Yarı Yarıya Katılıyorum.", "Çoğuna Katılıyorum." "Tamamına Katılıyorum." yanıtlarını içermektedir.

1.2.3. Güvenilirlik Analizi

Araştırmada ölçeklerin iç tutarlılık analizi tekrarlanarak ölçeklerin güvenilirliği yeniden test edilmiştir. Buna göre ölçeklerin uygulandığı örneklem grubundan elde edilen verilerin ölçek genelindeki ve alt boyutlarındaki iç tutarlılık katsayılarının belirtildiği Cronbach's Alpha değerleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Ok-Dini Tutum Ölçeğinin Güvenilirlik Analizi

<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Cronbach's Alpha Based on Standardized Items</i>	<i>N of Items</i>
,578	,551	8

Tablo 2: Ok-Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutlarının Güvenilirlik Analizi

	<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Cronbach's Alpha Based on Standardized Items</i>	<i>N of Items</i>
<i>Biliş Alt Boyutu</i>	,817	,826	2
<i>Duygu Alt Boyutu</i>	,852	,855	2
<i>Davranış Alt Boyutu</i>	,902	,903	2
<i>İlişki Alt Boyutu</i>	,907	,909	2

Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin alt boyutlarının güvenilirlik testlerinden elde edilen verilere göre ölçeğin tüm alt boyutları yüksek güvenilirliğe sahiptir.

Tablo 3: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Güvenilirlik Analizi

<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Cronbach's Alpha Based on Standardized Items</i>	<i>N of Items</i>
,812	,816	37

Yukarıda belirtilen güvenilirlik analizi sonucuna göre Peygamber Tasavvuru Ölçeği yüksek güvenilirliğe sahiptir.

Tablo 4: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Alt Boyutlarının Güvenilirlik Analizi

	<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Cronbach's Alpha Based on Standardized Items</i>	<i>N of Items</i>
<i>Mitik Alt Boyutu</i>	,311	,292	7
<i>Mucize Alt Boyutu</i>	,843	,842	3
<i>Beşerilik Alt Boyutu</i>	,484	,492	2

<i>Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu</i>	,430	,429	3
<i>Hata Alt Boyutu</i>	,763	,765	2
<i>İnsanilik Alt Boyutu</i>	,804	,820	2

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin alt boyutlarının güvenilirlik testlerinden elde edilen verilere göre ölçeğin mitik, beşerilik ve hadislere eleştirel bakış alt boyutları düşük güvenilirliğe sahipken; mucize, hata ve insanilik alt boyutları yüksek güvenilirliğe sahiptir.

1.3. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERLE İLGİLİ İSTATİSTİKLER

Aşağıda araştırmanın yürütüldüğü örneklem grubunun demografik değişkenlerini gösteren tablolar verilmiştir.

Tablo 5: Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılım

<i>Cinsiyet</i>	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
<i>Erkek</i>	117	35,0
<i>Kadın</i>	217	65,0
<i>Toplam</i>	334	100

Araştırmanın örneklem grubunu 117 (35%) erkek, 217 (65%) kadın katılımcılar oluşturmaktadır.

Tablo 6: Yaş Değişkenine Göre Dağılım

<i>Yaş</i>	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
<i>18-23</i>	273	81,7
<i>24-29</i>	49	14,7
<i>30-35</i>	6	1,8
<i>35+</i>	6	1,8
<i>Toplam</i>	334	100,0

Yukarıdaki verilere göre katılımcıların %81,7'si 18-23, %14,7'si 24-29, %1,8'i 30-35 yaş aralığında iken %1,8'i ise 35 yaş ve üzeridir. Buna göre örneklem gurubunun Bursa Uludağ Üniversitesi öğrencilerinden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda 18-23 yaş aralığındaki katılımcıların yoğunlukta olması normal görülmektedir.

Tablo 7: Öğrenim Görülen Fakülte Değişkenine Göre Dağılım

<i>Öğrenim Görülen Fakülte</i>	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
<i>İlahiyat Fakültesi</i>	79	23,65
<i>İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi</i>	67	20,05
<i>Eğitim Fakültesi</i>	45	13,47
<i>Mühendislik Fakültesi</i>	42	12,57
<i>Fen Edebiyat Fakültesi</i>	39	11,67
<i>Tıp Fakültesi</i>	31	9,3
<i>Meslek Yüksek Okulu</i>	16	4,79

<i>Veteriner Fakültesi</i>	8	2,4
<i>Sağlık Bilimleri Fakültesi</i>	7	2,1
<i>Toplam</i>	334	100,0

Yukarıdaki tabloda da belirtildiği üzere araştırmaya Bursa Uludağ Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde öğrenim gören öğrenciler katılmıştır. Buna göre araştırmaya en çok katılım İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden (%23,65) olurken en az katılım ise Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinden (%2,1) olmuştur.

Tablo 8: Öğrenim Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım

<i>Sınıf</i>	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
<i>Hazırlık Sınıfı</i>	8	2,4
<i>1. Sınıf</i>	77	23,1
<i>2. Sınıf</i>	65	19,5
<i>3. Sınıf</i>	66	19,6
<i>4. Sınıf</i>	92	27,5
<i>5. Sınıf</i>	15	4,5
<i>6. Sınıf</i>	11	3,3
<i>Toplam</i>	334	100,0

Yukarıdaki tabloda katılımcıların öğrenim düzeyleri ve yüzdeler ifade edilmiştir. Lisans öğrenim düzeyinin genellikle 4 senelik bir eğitim sürecinde tamamlanabilir olması göz önünde bulundurulduğundan öğrenci yoğunluğunun 1. sınıf ve 4. sınıf arasında kümelenmesi bu bakımdan normal gözükmemektedir.

Tablo 9: Gelir Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım

<i>Gelir Düzeyi</i>	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
<i>0-1500</i>	200	59,9
<i>1500-3000</i>	55	16,5
<i>3000-5000</i>	49	14,7
<i>5000+</i>	30	9,0
<i>Toplam</i>	334	100,0

Bu bölümde katılımcıların demografik özelliklerine göre veriler tablolar halinde verilmiştir. Bunlar yaş, cinsiyet, öğrenim görülen fakülte, öğrenim düzeyi ve gelir düzeyi değişkenleridir. İlerleyen bölümlerde bu verilerin dini tutumlarla ve peygamber tasavvurlarıyla olan ilişkisine yer verilecektir.

2. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLER

Bu bölümde araştırmanın odak noktalarından birini oluşturan dini tutumlara dair verilerin demografik değişkenlerle olan ilişkisinin analizine yer verilerek peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen verilerle olan ilişkisine zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Buna göre dini tutumların demografik değişkenlerle olan ilişkisini incelerken dini tutum ölçeğinden elde edilen verilerin genel ortalamaları üzerinden ilişki analizlerine yapılmıştır.

Aşağıdaki tablolarda dini tutum ölçeğinden elde edilen verilerin ortalamaları ile alt boyutlarının genel ortalamalarına yer verilmiştir.

Tablo 10: Ok-Dini Tutum Ölçeği Genel Ortalaması

Dini Tutum Ölçeği Maddeleri	Genel Ortalama
1. Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım.	3,52
2. Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.	3,3
3. Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.	4,39
4. Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.	4,19
5. Dini inancın gerekli olmadığını düşünüyorum.	1,38
6. Dinin toplumların geri kalmasına neden olduğunu düşünüyorum.	1,67
7. İnanmışım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.	3,54
8. Yaşantımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.	3,49
Genel Ortalama	3,19

Tablo 11: Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutlarının Genel Ortalaması

Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutları	Genel Ortalama
1. Duygu Alt Boyutu	3,41
2. Biliş Alt Boyutu	1,53
3. Davranış Alt Boyutu	3,52
4. İlişki Alt Boyutu	4,29
Genel Ortalama	3,19

Yukarıdaki tablolarda aktarılan verilere göre katılımcıların dini tutumlarının 4,29 ortalama puan ile ilişki alt boyutu ekseninde şekillendiği söylenebilir. Alt boyutlardan elde edilen verilere göre ise en düşük ortalamasının 1,53 ortalama puanı ile biliş alt boyutu olduğu görülmektedir.

2.1. DEMOGRAFİK VERİLER İLE DİNİ TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Tablo 12: Yaş ve Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Sonuçları

	<i>Yaş</i>	<i>Dini Tutum</i>
<i>Dini Tutum</i>	Korelasyon (r)	,048
	Anlamlılık (p)	,383
	N	334

Yaş ve dini tutum arasındaki ilişki incelenirken verilerin dağılımı normal gerçekleşmediğinden dolayı korelasyon analizinde Spearman's rho işaretlenmiştir. Tablo 12'deki verilere göre dini tutum ölçeği genel ortalaması ile yaş değişkeni arasındaki ilişkinin anlamlılık değeri $p=,383$ 'tür. Buna göre yaş ile dini tutum arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Değişkenler arasındaki korelasyon $r=,048$ 'dir. Dolayısıyla yaş ile dini tutum arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki vardır.

Tablo 13: Cinsiyet ve Dini Tutum İlişkisi Sonuçları

	<i>Dini Tutum</i>	
<i>Cinsiyet</i>	Mann-Whitney U	12119,500
	Wilcoxon W	19022,500
	Z	-,685
	Anlamlılık (p)	,493

Cinsiyet değişkenine dair veriler normal dağılmamaktadır. Dini tutum ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiyi incelemek için Mann-Whitney U t-testi gerçekleştirilmiştir. Cinsiyet değişkeni ile dini tutum arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyi $p=,493$ 'tür. Dolayısıyla dini tutum ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 14: Öğrenim Düzeyi ile Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Analizi

	<i>Öğrenim Düzeyi</i>	<i>Dini Tutum</i>	
<i>Dini Tutum</i>	Korelasyon (r)	,081	1,000
	Anlamlılık (p)	,140	.
	N	334	334

Araştırmada öğrenim düzeyi ile dini tutum arasındaki ilişki incelenirken öğrenim düzeyine dair veriler normal dağılmamaktadır. Bu nedenle korelasyon analizinde Spearman's rho işaretlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre dini tutum ile öğrenim düzeyi ilişkisinin anlamlılık düzeyi $p=,140$ olmasından dolayı dini tutum ile öğrenim düzeyi arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Değişkenler arasındaki korelasyonun $r=,081$ olmasından dolayı öğrenim düzeyi ile dini tutum arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki vardır.

Tablo 15: Gelir Düzeyi ile Dini Tutum İlişkisi Korelasyon Analizi

	<i>Gelir Düzeyi</i>	<i>Dini Tutum</i>	
<i>Dini Tutum</i>	Korelasyon (r)	,040	1,000
	Anlamlılık (p)	,465	.
	N	334	334

Araştırmada katılımcıların gelir düzeyine dair veriler normal dağılmamaktadır. Bu nedenle dini tutum ile gelir düzeyi arasındaki ilişki incelenirken korelasyon analizinde Spearman's rho işaretlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre dini tutum ile gelir düzeyi arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyi $p=,465$ 'tir. Bu da değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Dini tutum ile gelir düzeyi arasındaki korelasyon değeri $r=,040$ 'tır. Bu ise değişkenler arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir.

Araştırmamızın üniversite öğrencileri özelinde gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda değişkenlerin dağılımının normal olmaması olağan gözükmemektedir. Araştırma verilerine göre yaş, cinsiyet, öğrenim düzeyi ve gelir düzeyi ile dini tutumlar arasında anlamlı ilişkinin bulunmaması çalışmanın hedef kitlesinin tutum geliştirme süreçlerini büyük oranda tamamlamış bireyler üzerinde ve var olan mevcut tutumlardan hareketle gerçekleştirilmesinin amaçlanması ile açıklanabilir. Soyut düşünme becerisini gerçekleştirmiş ve yerleşik tutumlara sahip bireylerin halihazırda sahip oldukları tutumlarının demografik değişkenler tarafından yoğun bir şekilde etkilenmesi düşünülmemektedir.

2.2. İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİ İLE DİĞER FAKÜLTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Çalışmanın bu bölümünde yüksek öğrenim düzeyinde din eğitimi veren bir kurum olan İlahiyat Fakültesi ile diğer fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin yerleşik dini tutumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Buna göre din eğitimi veren bir kurum olan İlahiyat Fakülteleri ile diğer fakülteler de öğrenim gören öğrencilerin dini tutumları arasında birtakım farklılıklar olduğu düşünülmektedir.

Araştırmada öğrenim görülen fakülte türüne dair veriler normal dağılmadığından dolayı Kruskal Wallis testi yapılmıştır. Bu teste göre değişkenler arasında farklılığa dair veriler aşağıda verilmiştir.

Tablo 16: Fakülte Türü ile Dini Tutum Arasındaki Farklılık Testi Sonuçları

	<i>Dini Tutum</i>
<i>Ki Kare</i>	27,559
<i>Serbestlik Derecesi</i>	8
<i>Anlamlılık (p)</i>	,001

Yukarıdaki verilere göre Kruskal Wallis test sonuçlarının anlamlılık değeri $p=,001$ 'dir. Dolayısıyla fakülte türü ile dini tutum arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

Tablo 17: İlahiyat Fakültesi ile Diğer Fakülte Öğrencilerinin Dini Tutumları Arasındaki Farklılık, Anova Sonuçları

		<i>Anlam Farkı</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>Anlamlılık</i>
<i>İlahiyat Fakültesi</i>	Eğitim Fakültesi	,33928	,10525	,067
	Fen-Edebiyat Fakültesi	,36534	,10940	,051
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	,24757	,08824	,191
	Mühendislik Fakültesi	,12221	,09F450	1,000
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	,02102	,23595	1,000
	Meslek Yüksek Okulları	-,07496	,13418	1,000
	Veteriner Fakültesi	,12816	,30300	1,000
	Tıp Fakültesi	,42252*	,10778	,010

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

İlahiyat Fakültesi ile diğer fakültelerde öğrenim gören öğrenciler arasındaki dini tutum farklılıkları incelendiğinde Tıp Fakültesi dışındaki diğer fakülte öğrencileri ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dini tutumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile Tıp Fakültesi öğrencilerinin dini tutumları arasındaki farklılık incelendiğinde anlamlılık değeri $p=,010$ olmasından dolayı bu fakülte öğrencilerinin dini tutumları arasında anlamlı farklılıklar olduğu gözlenmektedir.

3. PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLER

Araştırmanın bu bölümünde bağımsız değişken olan peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen ham verilerin analizine yer verilmiştir. Dini tutumları yordayıcılığını ele alabilmek adına zemin oluşturabilmesi açısından öncelikle peygamber tasavvurunun demografik değişkenlerle ilişkisine daha sonra İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakülte öğrencileri arasındaki farklılık düzeyine yer verilmiştir. Bu bölümde yapılacak değerlendirmeler Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden elde edilen verilerin genel ortalaması üzerinden yapılmıştır.

Aşağıdaki tablolarda peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen verilerin genel ortalaması ile ölçeğin alt boyutlarının genel ortalaması verilmiştir.

Tablo 18: Peygamber Tasavvuru Ölçeğinin Genel Ortalaması

<i>Peygamber Tasavvuru Ölçeği Maddeleri</i>	<i>Genel Ortalama</i>
1. Hz. Peygamber bir mucize olarak parmaklarının arasından su akıtmıştır.	3,65
2. Hz. Peygamber mucize olarak gökyüzündeki ayı bir işaretyle gerçekten ikiye ayırmıştır.	3,93
3. Hz. Peygamberin terinin çok hoş koktuğu bir gerçektir.	3,74
4. Hz. Peygamber meleklerle diğer insanların huzurunda görüşmüştür.	3,6
5. Hz. Peygamber bedenen/fiziksel olarak miraca (yedi kat semaya) çıkmıştır.	4,11
6. Hz. Peygamber uyuduğunda kalp gözü gerçekten açıktı.	4,12
7. Hz. Peygamber'in ruhu bizlerin arasında dolaşmaktadır.	3,1
8. Hz. Peygamber hayatında hiç hata yapmamıştır.	2,54
9. Hz. Peygamber diğer insanların işitemediği bazı sesleri işitebilmiştir.	4,04

10. Hz. Peygamber Allah katında tüm peygamberlerden daha üstün bir yere sahiptir.	3,89
11. Hz. Peygamber ile diğer peygamberler arasında fark yoktur.	2,6
12. Hz. Peygamber nadiren de olsa hata yapmıştır.	3,65
13. Hz. Peygamber bizim gibi biriydi. Tek farkı vahiy almastıydı.	3,21
14. Hz. Peygamber içinde bulunduğu dönemde dünyanın en yakışıklısıydı.	2,95
15. Hz. Peygamber fiziksel olarak çağının en güçlü insanıydı.	2,54
16. Hz. Peygamber'in çok evliliğinin birçok kabul edilebilir nedeni bulunmaktadır.	4,07
17. Hz. Peygamber yapacağı işleri yer yer arkadaşlarına danışarak yapan bir kişiydi.	4,35
18. Hz. Peygamber kadınlara günümüzde verilen değerden daha fazlasını vermiştir.	4,41
19. Hz. Peygamber aynı zamanda çok güçlü bir savaşçıydı.	3,95
20. Hz. Peygamber'in savaşlarda çok başarılı olması gerekmez. Çünkü o da bizim gibi bir insandır.	3,73
21. Hz. Peygamber'in yönetimle ilgili konularda tek başına karar veremediği zamanlar olmuştur.	4,13
22. Hz. Peygamber'in her konudaki bilgi donanımı herkesinkinden fazlaydı.	3,27
23. Hz. Peygamber'in de bilmediği bazı konular vardı.	3,85
24. Hz. Peygamber çağının en zeki insanıydı.	3,54
25. Hz. Peygamber'in hata yapması normaldir.	3,99
26. Hz. Peygamber zaman zaman ibadetlerinden geri kalabilmiştir.	2,46

27. <i>Hz. Peygamber'in namazında rekât sayısını unuttuğu olmuştur.</i>	2,53
28. <i>Hz. Peygamber'in dilinin Arapça olması bizim Arapça öğrenmemizi gerektirmez.</i>	3,26
29. <i>Hz. Peygamber'e atfedilen sözler akıl süzgecinden geçirilmelidir.</i>	4,04
30. <i>Hz. Peygamber'in bazı sözlerinin günümüz için yeniden yorumlanması gerekebilir.</i>	3,37
31. <i>Bazı kitaplarda geçen hadisler uydurma hadis olabilir.</i>	3,66
32. <i>Bir hadis, bir kitapta geçiyorsa asla uydurulmuş olamaz.</i>	1,82
33. <i>Hz. Peygamber kitaplarda, olduğundan daha abartılı anlatılmıştır.</i>	2,09
34. <i>Hz. Peygamber'in mucizeleri olarak söylenenlerin bir kısmı gerçek değildir.</i>	2,2
35. <i>Sanırım dinî kurallar Hz. Peygamber döneminde bu günkü kadar katı değildi.</i>	2,08
36. <i>Hz. Peygamber aynı şehirde Yahudi ve Hristiyanlarla birlikte yaşamıştır.</i>	4,47
37. <i>Hz. Peygamber diğer dinlerden insanlara saygı göstermiştir.</i>	4,66
Genel Ortalama	3,45

Tablo 19: Peygamber Tasavvuru Ölçeği Alt Boyutlarının Genel Ortalaması

<i>Peygamber Tasavvuru Ölçeği Alt Boyutları</i>	<i>Genel Ortalama</i>
1. <i>İnsanilik Alt Boyutu</i>	4,53
2. <i>Mucize Alt Boyutu</i>	3,82
3. <i>Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu</i>	3,69
4. <i>Beşerilik Alt Boyutu</i>	3,47
5. <i>Hata Alt Boyutu</i>	3,09
6. <i>Mitik Alt Boyutu</i>	2,82
<i>Genel Ortalama</i>	3,57

Yukarıda verilen genel ortalamalara göre katılımcıların Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nde yer alan sorulara verdiği yanıtlarda en yüksek alt boyutun 4,53 genel ortalama ile insanilik alt boyutu olduğu görülmektedir. Devamında ise 3,82 genel ortalama ile mucize, 3,69 genel ortalama ile hadislere eleştirel bakış, 3,47 genel ortalama ile beşerilik, 3,09 genel ortalama ile hata, 2,82 genel ortalama ise mitik alt boyutunun yer aldığı görülmektedir.

3.1. DEMOGRAFİK VERİLER İLE PEYGAMBER TASAVVURU ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Tablo 20: Yaş ve Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Sonuçları

	<i>Yaş</i>	<i>Peygamber Tasavvuru</i>	
<i>Peygamber Tasavvuru</i>	Korelasyon (r)	-,076	1,000
	Anlamlılık (p)	,166	.
	N	334	334

Katılımcıların yaş gruplarına dair veriler normal dağılmamaktadır. Bu nedenle ilişki analizi yapılırken Spearman' rho işaretlenmiştir. Yukarıdaki verilere göre yaş değişkeni ile peygamber tasavvuru arasındaki anlamlılık düzeyi $p=,166$ 'dır. Dolayısıyla yaş ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Yapılan korelasyon analizinde $r=-,076$ olmasında dolayı yaş ile peygamber tasavvuru arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki vardır.

Tablo 21: Cinsiyet ve Peygamber Tasavvuru İlişkisi Sonuçları

		<i>Peygamber Tasavvuru</i>
<i>Cinsiyet</i>	Mann-Whitney U	11599,000
	Wilcoxon W	18502,000
	Z	-1,302
	Anlamlılık (p)	,193

Yapılan araştırmada cinsiyet değişkeni normal dağılmadığından ilişki analizi Mann-Whitney U testi ile gerçekleştirilmiştir. Buna göre cinsiyet değişkeni ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyinin $p=,193$ olmasından dolayı bu değişkenler arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

Tablo 22: Öğrenim Düzeyi ile Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Analizi

		<i>Öğrenim Düzeyi</i>	<i>Peygamber Tasavvuru</i>
<i>Peygamber Tasavvuru</i>	Korelasyon (r)	-,119*	1,000
	Anlamlılık (p)	,030	.
	N	334	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Yapılan araştırmada katılımcıların öğrenim düzeyine dair veriler normal dağılmamaktadır. Dolayısıyla korelasyon analizi yapılırken Spearman's rho işaretlenmiştir. Yukarıdaki verilere göre öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair anlamlılık düzeyi $p=,030$ 'dur. Öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki vardır. Değişkenler arasındaki korelasyon $r=-,119$ 'dur. Böylelikle öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 23: Gelir Düzeyi ile Peygamber Tasavvuru İlişkisi Korelasyon Analizi

	<i>Gelir Düzeyi</i>	<i>Peygamber Tasavvuru</i>
Korelasyon (r)	,068	1,000
Anlamlılık (p)	,213	.
N	334	334

Katılımcıların gelir düzeyine dair veriler normal dağılmamaktadır. Bu nedenle gelir düzeyi ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişki ele alınırken korelasyon analizinde Spearman's rho işaretlenmiştir. Yukarıdaki verilere göre gelir düzeyi ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyi $p=,213$ 'tür. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Gelir düzeyi ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkinin korelasyon değeri $r=,068$ 'dir. Dolayısıyla değişkenler arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

3.2. İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİ İLE DİĞER FAKÜLTE ÖĞRENCİLERİNİN PEYGAMBER TASAVVURLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bu bölümde İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören öğrenciler ile diğer fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin yerleşik peygamber tasavvurlarına dair verilerin ilişkisi ele alınmıştır. İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakülte öğrencilerinin sahip oldukları peygamber tasavvurları arasında birtakım farklılıkların olduğu öngörülmektedir. Öncelikle fakülte türü ile peygamber tasavvuru arasında bir farklılığın olup olmadığı

tespit edilmiş, daha sonra İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakülte öğrencilerinden hangileri arasında anlamlı farklılık olduğu incelenmiştir.

Araştırmada öğrenim görülen fakülte türüne dair veriler normal dağılmadığından Kruskal Wallis testi yapılmıştır. Bu teste dair veriler aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 24: Fakülte Türü ile Peygamber Tasavvuru Arasındaki Farklılık Testi Sonuçları

	<i>Peygamber Tasavvuru</i>
<i>Ki Kare</i>	16,758
<i>Serbestlik Derecesi</i>	8
<i>Anlamlılık (p)</i>	,033

Tablodaki verilere göre fakülte türü ile peygamber tasavvuru arasındaki farklılığa dair Kruskal Wallis testi anlamlılık düzeyi $p=,033$ 'tür. Dolayısıyla fakülte türü ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Tablo 25: İlahiyat Fakültesi ile Diğer Fakülte Öğrencilerinin Peygamber Tasavvuru Arasındaki Farklılık, Anova Sonuçları

		<i>Anlam Farkı</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>Anlamlılık</i>
<i>İlahiyat Fakültesi</i>	Eğitim Fakültesi	,24460	,07810	,090
	Fen-Edebiyat Fakültesi	,19327	,10505	,932
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	,27199*	,07355	,013
	Mühendislik Fakültesi	,21208	,08195	,356
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	,21851	,17000	1,000

Meslek Yüksek Okulları	,02305	,09613	1,000
Veteriner Fakültesi	,14129	,23348	1,000
Tıp Fakültesi	,35751	,10434	,053

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Yapılan araştırmada İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğerk fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin peygamber tasavvurları incelendiğinde yapılan Anova testi sonucuna göre İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri dışında diğerk fakülte öğrencilerinin peygamber tasavvuruna dair veriler İlahiyat Fakültesi öğrencilerine dair veriler ile anlamlı farklılık göstermemektedir. İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin peygamber tasavvuruna dair anlamlılık düzeyi $p=,013$ olmasından dolayı bu fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin peygamber tasavvurları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

4. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİ İLE PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİ VERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bu bölüm araştırmanın asıl odağını oluşturan, dindar bireyin peygamber tasavvuru ile dini tutumu arasındaki ilişkinin analizi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu konuda öncelikle dini tutum ölçeğinden elde edilen verilerin peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen verilerle ilişkilendirilmesi ve analizi gerçekteşirilmifitir. Daha sonra Ölçeklerin alt boyutlarından elde edilen veriler dikkate alınarak gerçekteşirilen analizlerle, ilişkilendirmeler yapılmifitir ve peygamber tasavvuru ölçeğindeki hangi alt boyutların dini tutum ölçeğindeki hangi alt boyutlarla ilişkili oldukları analiz edilmiştir.

4.1. DİNİ TUTUM GENEL ORTALAMASI İLE PEYGAMBER TASAVVURU GENEL ORTALAMASISARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Bu bölümde araştırmanın bağımsız değişkeni olan peygamber tasavvurunun dini tutumlarla olan ilişkisel analizine yer verilmiştir. Buna göre peygamber tasavvuru

ölçeğinden elde edilen verilerin öncelikle dini tutum ölçeğinin genel ortalaması ile olan ilişkisi daha sonra ise dini tutum ölçeğinin alt boyutları ile olan ilişkisi incelenmiştir. Elde edilen verilerin ilişkisel analizleri aşağıdaki tablolarda belirtilmiştir.

Tablo 26: Peygamber Tasavvuru Genel Ortalaması ile Dini Tutum Genel Ortalaması Arasındaki İlişki

		<i>Dini Tutum Ortalaması</i>
<i>Peygamber Tasavvuru Ortalaması</i>	Korelasyon (r)	,399**
	Anlamlılık (p)	,000
	N	334

****p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.**

Araştırmada ele alınan hususlardan biri peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen verilerin genel ortalamasının dini tutum ölçeğinden elde edilen verilerin genel ortalaması ile olan ilişkisidir. Tablo 26’da verilen analiz sonuçlarına göre peygamber tasavvuru ile dini tutum arasında 0,01 düzeyinde anlamlı ilişki bulunmaktadır. Yapılan korelasyon analizinin $r=,399$ düzeyinde olması peygamber tasavvuru ile dini tutum arasında pozitif yönlü doğrusal orta düzeyde bir korelasyon vardır. Buna göre bireylerin peygamber tasavvurunda yaşanan pozitif yönlü değişikliklerin dini tutumlarında da aynı şekilde pozitif yönde değişikliklerde bulunduğu söylenebilir.

Tablo 27: Peygamber Tasavvuru Genel Ortalaması ile Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Peygamber Tasavvuru Ortalaması</i>	Korelasyon (r)	,379**	-,421**	,365**	,453**
	Anlamlılık (p)	,000	,000	,000	,000
	N	334	334	334	334

****p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.**

Tablo 27’de Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nden elde edilen genel ortalamanın dini tutum ölçeğinin alt boyutlarından elde edilen ortalamalarla olan ilişkisine dair veriler aktarılmıştır. Tablodaki veriler $p < 0,01$ düzeyinde anlamlıdır. Dolayısıyla peygamber tasavvurunun bireyin dini tutumlarının alt boyutlarının her biri ile anlamlı bir ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Korelasyon analizinden elde edilen verilere göre duygu alt boyutu için $r = ,379$, biliş alt boyutu için $r = ,421$, davranış alt boyutu için $r = ,365$, ilişki alt boyutu için ise $r = ,453$ ’tür. Yapılan bu korelasyon analizlerinde elde edilen tüm sonuçlar peygamber tasavvurunun bireyin dini tutumlarının alt boyutlarının her biri ile pozitif yönlü doğrusal orta düzeyde bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir.

Korelasyon analiz sonuçları, peygamber tasavvurunun dini tutum ölçeğinin alt boyutlarından olan ilişki alt boyutu ile en yüksek korelasyona sahip olduğunu göstermektedir. En düşük korelasyon düzeyi ise davranış alt boyutu ile olmaktadır.

Peygamber tasavvuru ölçeğinin alt boyutları ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkinin analizine ilerleyen bölümde yer verileceğinden bu bölümde tekrar olmaması adına ele alınmamıştır.

4.2. DİNİ TUTUM ALT BOYUTLARI İLE PEYGAMBER TASAVVURU ALT BOYUTLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Araştırmanın bu bölümünde, peygamber tasavvuru ve dini tutum ilişkisine dair ölçeklerden elde edilen verilerin alt boyutlar arasındaki ilişki analizlerine yer verilmiştir. Burada peygamber tasavvuru ölçeğinin hangi alt boyutlarının dini tutum ölçeğindeki hangi alt boyutlarla ilişki içerisinde oldukları tespit edilmiştir.

4.2.1. Beşerilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nin beşerilik alt boyutunda vurgulanan temel husus Hz. Peygamber’in insan oluşudur. Buna göre Hz. Peygamber de diğer insanlar gibi bir insandır, ancak diğer insanlardan ayrılan yönü onun vahiy almasıdır.¹⁰⁵ Bu bölümde

¹⁰⁵ Acar Çınar, “Dini Tutum ve Peygamber Tasavvuru Arasındaki İlişkiye Dair Mukayeseli Bir Araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu Örneği”, s. 99.

bireyin Hz. Peygamber'e dair tasavvurlarında beşerilik boyutunun ön plana çıkmasının dini tutumlarının hangi boyutları ile ilişki içerisinde olduğu incelenmiştir.

Tablo 28: Beşerilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Ölçeği Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Beşerilik Alt Boyutu</i>	Korelasyon				
	(r)	,099	-,070	,023	,115*
	Anlamlılık				
	(p)	,072	,199	,679	,035
	N	334	334	334	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Yukarıda peygamber tasavvurunun beşerilik alt boyutunun dini tutumların alt boyutları ile olan ilişkisine dair Spearman's rho analiz verileri verilmiştir. Buna göre beşerilik alt boyutu ile dini tutumun ilişki alt boyutu arasında $p=,035$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır; diğer üç alt boyut ile anlamlı bir ilişki içerisinde olmadığı tespit edilmiştir. Beşerilik alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasındaki korelasyon değeri ise $r=,115$ 'tir. Korelasyon düzeyine göre beşerilik alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Beşerilik alt boyutunun duygu alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=,099$ 'dur. Bu iki alt boyut arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Beşerilik alt boyutunun biliş alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=-,070$ 'tir. Bu iki alt boyut arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Yine beşerilik alt boyutunun davranış alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi ise $r=,023$ 'tür. Buna göre beşerilik alt boyutu ile dini tutumun davranış alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki mevcuttur.

4.2.2. Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile ele alınmak istenen Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin mantıksal sorgulamalar neticesinde yeniden yorumlanmasının bireyin

peygamber tasavvurunu oluşturmasında belirleyici olup olmadığıdır.¹⁰⁶ Bireyin hadislere yaklaşım tarzı olarak akılı dikkate alması onun peygamber tasavvurundaki birtakım farklılıkları meydana getirdiği üzerinde durulmaktadır.

Hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile dini tutum alt boyutları arasındaki ilişkinin ele alınmasıyla, bireyin bu yaklaşım ekseninde oluşan peygamber tasavvurunun onun dini tutumları ile olan ilişkisinin analizini sağlayabileceği dűřünülmektedir. Aşağıda hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile dini tutum alt boyutları arasındaki ilişki analiz verileri belirtilmektedir.

Tablo 29: Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu</i>	Korelasyon (r)	-,190**	,199**	-,205**	-,130*
	Anlamlılığık (p)	,000	,000	,000	,017
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 dűzeyinde anlamlıdır.

*p, 0,05 dűzeyinde anlamlıdır.

Hadislere eleřtirel bakıř alt boyutu ve dini tutum alt boyutlarına dair veriler normal dađılmadıđından korelasyon analizinde Spearman's rho iřaretlenmiřtir. Analiz sonuřlarına gűre hadislere eleřtirel bakıř alt boyutu dini tutum ۆlçeđinin tűm boyutları ile anlamlı iliřki ięerisindedir. Yapılan korelasyon analizlerine gűre hadislere eleřtirel alt boyutunun duygu alt boyutu ile olan korelasyon dűzeyi $r=-,190$, biliř alt boyutu ile korelasyon dűzeyi $r=,199$, davranıř alt boyutu ile korelasyon dűzeyi $r=-,205$, iliřki alt boyutu ile olan korelasyon dűzeyi ise $r=-,130$ 'dur. Bu verilere gűre hadislere eleřtirel bakıř alt boyutu ile dini tutumların duygu, davranıř ve iliřki alt boyutları arasında dođrusal negatif yűnlű zayıf bir iliřki; dini tutumun biliř alt boyutu ile de dođrusal pozitif yűnlű zayıf bir iliřki bulunmaktadır.

¹⁰⁶ a.yer.

4.2.3. Hata Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Hata alt boyutu bireylerin tasavvurlarında Hz. Peygamber'in hata yapabilirliğine olan vurgu üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹⁰⁷ Hz. Peygamber'i diğer insanlar gibi hata yapabilen biri olarak algılayan bireylerin bu algılarının Hz. Peygamber'e dair tasavvurları üzerinde etkili olduklarını vurgulamaktadır. Bu eksende şekillenen peygamber tasavvurunun bireyin dini tutumları ile de ilişki içerisinde olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu düşünceden hareketle, hata alt boyutunun dini tutum alt boyutları ile olan ilişkisine yer verilmiştir.

Tablo 30: Hata Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Hata Alt Boyutu</i>	Korelasyon				
	(r)	,113*	-,200**	,156**	,162**
	Anlamlılık				
	(p)	,039	,000	,004	,003
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 30'da, hata alt boyutunun dini tutum alt boyutları ile ilişkisine analiz yapılırken verilerin normal dağılmamasından dolayı Spearman's rho işaretlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre hata alt boyutunun duygu alt boyutu ile olan anlamlılık düzeyi $p=,039$, biliş alt boyutu ile olan anlamlılık düzeyi $p=,000$, davranış alt boyutu ile olan anlamlılık düzeyi $p=,004$, ilişki alt boyutu ile olan anlamlılık düzeyi ise $p=,003$ 'tür. Bu verilerden hareketle hata alt boyutu dini tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde dir.

Hata alt boyutunun duygu alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=,113$, biliş alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=-,200$, davranış alt boyutu ile $r=,156$, ilişki alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi ise $r=,162$ 'dir. Korelasyon düzeyleri dikkate alındığında hata

¹⁰⁷ a.yer.

alt boyutunun dini tutumların duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki; biliş alt boyutu ile de doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde olduğu gözlenmektedir.

4.2.4. İnsanilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin insanilik alt boyutunda diğer inançlara mensup insanların Hz. Peygamber'e olan saygısının yanında Hz. Peygamber'in kadınlara verdiği değeri dikkate alan sorular yer almaktadır.¹⁰⁸ Bu hususların, böyle bir eksende tasavvur geliştiren bireylerin dini tutumları ile ilişki içerisinde olacağı düşünülmektedir.

Tablo 31: İnsanilik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>İnsanilik Alt Boyutu</i>	Korelasyon				
	(r)	,468**	-,514**	,481**	,537**
	Anlamlılık				
	(p)	,000	,000	,000	,000
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 31'de insanilik alt boyutu ile dini tutumun duygu, biliş, davranış ve ilişki alt boyutları arasındaki ilişkinin analiz verileri aktarılmıştır. Peygamber tasavvurunun bu alt boyutu ile dini tutum alt boyutlarının her biri arasında p=,000 düzeyinde anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre peygamber tasavvurunun insanilik alt boyutu ile dini tutumun duygu, biliş, davranış ve ilişki alt boyutlarının tümü arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. İnsanilik alt boyutunun duygu alt boyutu ile korelasyon düzeyi r=,468, davranış alt boyutu ile korelasyon düzeyi r=,481, ilişki alt boyutu ile korelasyon düzeyi r=,537'dir. Bu verilere göre peygamber tasavvurunun insanilik alt boyutu ile dini tutumun yukarıda korelasyon düzeyleri verilen alt boyutları arasında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Peygamber tasavvurunun insanilik alt boyutu ile biliş

¹⁰⁸ a.yer.

alt boyutu arasındaki korelasyon düzeyi ise $r=-,514$ 'tür. Buna göre bu alt boyut arasında doğrusal negatif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

4.2.5. Mitik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mitik alt boyutunda ele alınan husus Hz. Peygamber'i algılamada mitik, realitenin ötesinde olan unsurların vurgulanmasıdır.¹⁰⁹ Hz. Peygamber'i böyle bir ekseninde algılayan bireyin sahip olduğu peygamber tasavvurunun, dolayısıyla dini tutumları üzerinde de etkili olduğu düşünülmektedir. Araştırmanın bu bölümünde Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mitik alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkinin analizine yer verilmiştir. Bu alt boyutlar arasındaki ilişki verileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 32: Mitik Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Mitik Alt Boyutu</i>	Korelasyon				
	(r)	,177**	-,149**	,141**	,181**
	Anlamlılık				
	(p)	,001	,006	,010	,001
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Yukarıdaki tabloda Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mitik alt boyutu ile dini tutumun alt boyutları arasındaki ilişkinin analiz verileri aktarılmıştır. Verilere göre mitik alt boyutunun duygu alt boyutu ile arasındaki ilişki $p=,001$ düzeyindedir. Buna göre mitik alt boyutu ile duygu alt boyutu arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Mitik alt boyutu ile duygu alt boyutu arasındaki korelasyon düzeyi ise $r=,177$ 'dir. Bu da bu iki alt boyut arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Mitik alt boyutu ile biliş alt boyutu arasında $p=,006$ düzeyinde anlamlılık bulunmaktadır. Yani bu iki alt boyut arasında anlamlı ilişki vardır. Mitik alt boyutunun

¹⁰⁹ a.yer.

biliş alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi ise $r=-,149$ 'dur. Buna göre bu iki alt boyut arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Mitik alt boyutunun davranış alt boyutu ile olan ilişki düzeyi $p=,010$ 'dur. Dolayısıyla bu iki alt boyut arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Mitik alt boyutunun davranış alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi ise $r=,141$ 'dir. Aralarındaki korelasyon düzeyi bu iki alt boyut arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Mitik alt boyutunun ilişki alt boyutu ile olan ilişkisi $p=,001$ düzeyindedir. Dolayısıyla mitik alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. İki alt boyut arasında yapılan korelasyon analizine göre korelasyon düzeyi $r=,181$ 'dir. Korelasyon düzeyine göre ise mitik alt boyut ile ilişki alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

4.2.6. Mucize Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mucize alt boyutu Hz. Peygamber'in birtakım mucizelerine dair soruları ele almaktadır. Hz. Peygamber'in parmakları arasından su akıtması, ayı ikiye ayırması ve diğer peygamberlerden üstünlüğü vurgulanan mucizeler arasında yer almaktadır.¹¹⁰ Bireyin sahip olduğu peygamber tasavvurunun mucizeler ekseninde şekillenmesinin dini tutumları üzerinde de etkileyici olabileceği ve mucize boyutu ekseninde şekillenen peygamber algısının dini tutumlarla ilişki içerisinde olabileceği düşünülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, bu düşünceden hareketle Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mucize alt boyutu ile dini tutum alt boyutları arasındaki ilişkinin analizine yer verilmiştir.

Tablo 33: Mucize Alt Boyutu ile Dini Tutum Alt Boyutları Arasındaki İlişki

		<i>Duygu Alt Boyutu</i>	<i>Biliş Alt Boyutu</i>	<i>Davranış Alt Boyutu</i>	<i>İlişki Alt Boyutu</i>
<i>Mucize Alt Boyutu</i>	Korelasyon (r)	,473**	-,547**	,477**	,427**
	Anlamlılık (p)	,000	,000	,000	,000
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

¹¹⁰ a.yer.

Tablo 33'te belirtilen verilere göre mucize alt boyutu dini tutum ölçeğinin duygu, biliş, davranış ve ilişki alt boyutlarının her biri ile $p=,000$ düzeyinde anlamlılık göstermektedir. Bu da mucize alt boyutunun dini tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Korelasyon düzeyleri dikkate alındığında mucize alt boyutunun duygu alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=,473$ 'tür. Dolayısıyla mucize alt boyutu ile duygu alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Mucize alt boyutunun biliş alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi $r=-,547$ 'dir. Bu da iki alt boyut arasında doğrusal negatif yönlü orta düzey bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Mucize alt boyutunun davranış alt boyutu ile korelasyon düzeyi $r=,477$ 'dir. Dolayısıyla mucize alt boyutu ile davranış alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Mucize alt boyutunun ilişki alt boyutu ile olan korelasyon düzeyi ise $r=,427$ 'dir. Aralarındaki bu korelasyon düzeyi de mucize alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

5. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE YORUM

Çalışmanın bu bölümünde yukarıda aktarılan verilere dair birtakım değerlendirmeler yapılacaktır. Öncelikle ölçeklerden elde edilen verilerin demografik verilerle olan ilişkisi değerlendirilecek; daha sonra dini tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair elde edilen verilerden hareketle bu ilişki yorumlanacaktır.

5.1. DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI

Tutumlar çok yönlü ve çok boyutlu yapılardır. Dini tutumlar dikkate alındığında bu çok yönlü ve çok boyutluluk kendisini aynı şekilde göstermektedir. Tutum araştırmalarında ele alınan bilgi, duygu ve davranış boyutları dini tutum araştırmalarında da ortaya çıkmaktadır. Çok boyutlu yapılar olan dini tutumların bireyin anlam dünyasında köklü yapılar oluşturdukları açıktır. Kökten değişime oldukça dirençli yapılar olan dini tutumlarda yaşanan değişimler, yaşam serüveninde tecrübe edilen ciddi kırılmalarla

meydana gelmektedir. Birey, kişisel yaşantısı içerisinde farklılıklarla karşı karşıya kalmakta ve bu farklılıklar onların sahip oldukları mevcut anlam sistemlerini işlevsiz bırakabilmektedir. Eski anlam sistemlerinin işlev görmediği durumlarda yeni anlam sistemi inşa etme ihtiyacı hisseder.¹¹¹ İşte bu kırılmalar neticesinde yaşanan yeni anlam sistemleri inşa etme süreci dini tutumlarda da birtakım değişim ve dönüşümler meydana getirmektedir.

Çalışmanın başlangıcında ele alınan alt hipotezlerde dini tutumlar ile yaş, cinsiyet, öğrenim düzeyi ve gelir düzeyini ifade eden demografik veriler arasında anlamlı bir ilişki bulunabileceği öngörülmüştür. Ancak araştırma sonuçlarına göre dini tutumlar ile demografik veriler arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durumun farklı sebepleri olabilir. Öncelikli olarak örneklem grubunun yerleşik dini tutumlara sahip oldukları düşünülen 18 yaş ve üzeri bireylerden oluşması bu sebeplerden biri olarak düşünülebilir. Dini tutumların köklü yapılar oldukları göz önünde bulundurulduğunda yerleşik tutumlara sahip bireylerin bu tutumlarının değişime ve dönüşüme oldukça dirençli olacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra dini tutumlar üzerinde belirleyici etken olabilecek hususların ortaya çıkarılabilmesi için boylamsal araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmanın kapsamı ve sınırlılıkları göz önünde bulundurulduğunda boylamsal olarak tasarlanmamış olan araştırmamızda demografik veriler ile dini tutumlar arasında anlamlı ilişkinin bulunmayışı söz konusudur.

Dini gelişim teorilerinin yola çıktığı en temel düşünce bireyin yaşı ilerledikçe dini tutumlarında ve dindarlık düzeyinde gelişimin olabileceğidir. Fizyolojik gelişime ve buna bağlı zihinsel gelişime paralel olarak dini tutumlarda ve dindarlık düzeylerinde artma olabileceği öngörülmektedir. Dindarlık olgusunun gelişimsel bir olgu olarak zaman içerisinde birikimli bir süreç olarak ilerlediği düşünülmektedir.¹¹² Bu düşünceden hareketle çalışmanın alt hipotezlerinde yaş değişkeni ile dini tutumlar arasında anlamlı bir ilişkinin bulunabileceği öngörülmüştür. Ancak dini gelişimde yaş değişkeninin belirleyiciliğinin ortaya konulabilmesi için boylamsal araştırmalara olan ihtiyaç ortadadır. Yapılan araştırmanın boylamsal düzlemde ilerlemediği dikkate alındığında yerleşik dini tutumlara sahip farklı bireylerden alınan verilerin yaş değişkeni ile dini

¹¹¹ Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park (ed.) İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten (thk.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, 1. b., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, s. 102.

¹¹² Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 1. b., Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016, s. 12.

tutumlar arasındaki ilişki analizinde anlamlı sonuçlar vermediği görülmektedir. Örneklem grubunun farklı bireylerden oluşması ve bu bireylerin dini tutumlarına dair mevcut verilerden hareket edilmesi gelişimsel bir dini tutum incelemesine el vermemektedir. Bu nedenle dini gelişim modellerine göre ele alınan gelişimsel ilerleme modelinin verileri çalışmamız için geçerli olmamaktadır.

Cinsiyet ile dindarlık ve dini tutum arasındaki ilişkiye dair literatürde pek çok araştırma bulunmaktadır. Stark cinsiyetin dindarlık üzerindeki etkilerini ele alırken kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu kanısından yola çıkmaktadır. Kadınların erkeklere göre daha dindar olduklarını açıklamak adına tarihi ve kültürel faktörlerin evrensel yönlerine atıfta bulunmanın yanı sıra temel savını erkekte bulunan testosteron hormonu üzerinde kurgulamıştır. Buna göre erkekte bulunan testosteron hormonu onun dini kaidelere olan direncini artırmakta; böylelikle erkeklerde dini yönelim daha zayıf olmaktadır.¹¹³ Carrol ise bu düşünceden hareketle ileri sürülen kadınların erkeklere göre daha dindar eğilim gösterdikleri savının bazı kültürel çevrelerde geçerli olduğunu ileri sürmekle birlikte Stark'ın savını ileri sürerken geçerli bir delil sunmadığını da belirtmiştir.¹¹⁴ Çalışmamızda literatürde yer alan yaygın kanı olan kadınların erkeklere oranla daha dindar eğilim gösterebileceği düşüncesinden hareketle kadınların dini tutumlarının erkeklere oranla daha yüksek olabileceği alt hipotez olarak ileri sürülmüştür. Ancak yapılan analiz sonuçlarına göre cinsiyet değişkeninin dini tutumlar ile anlamlı bir farklılığın bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Öncelikli olarak bu durumun geleneksel dindarlık modelleri ile maneviyat eğilimli modern dindarlık modelleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı düşünülebilir. Bugünkü yaygın kullanımı ile maneviyat aşkın veya kutsal ile olan ilişkimizin tecrübi ya da kişisel tarafını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹¹⁵ Örneklem grubunun genç yetişkin bireylerden oluşması geleneksel dindarlık modellerinden ziyade maneviyat yönelimli dindarlık modellerine olan temayülün bir yansıması olarak düşünülebilir. Zira çalışmamızda yapılan analizler neticesinde dini tutum ölçeği alt boyutları içerisinde en yüksek ortalama puana sahip olan boyut 4,29 ortalama ile ilişki alt boyutudur. Dolayısıyla dini tutumlar ile cinsiyet

¹¹³ Rodney Stark, "Physiology and Faith: Addressing the 'Universal' Gender Difference in Religious Commitment", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C. 3, S. 41 (2002), ss. 495-507.

¹¹⁴ Michael P. Carroll, "Give Me that Ol' Time Hormonal Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C. 2, S. 43 (2004), ss. 275-78.

¹¹⁵ James M. Nelson, *Psychology, Religion, and Spirituality*, 1. b., New York, USA: Springer Science & Business Media, 2009, s. 8.

değişkeni arasında anlamlı farklılık bulunmayışının sebebinin, bireylerin geleneksel dindarlık modellerinden ziyade maneviyat yönelimli modellere eğilim göstermesi olarak düşünülmektedir.

Araştırmada dikkate alındıktan diğer demografik değişkenlerden olan öğrenim düzeyi ve gelir düzeyi ile dini tutumlar arasında da anlamlı ilişki bulunamamıştır. Bu durum boylamsal araştırmalara olan ihtiyacın bir tezahürüdür. Yukarıda belirtildiği üzere araştırma yerleşik dini tutumlara sahip olduğu düşünülen farklı bireylerle yapıldığından dolayı veriler bireylerin mevcut tutumlarından kesitler sunmaktadır. Ancak burada dikkate değer bir diğer husus öğrenim düzeyi ile gelir düzeyinin dini tutumlarla olan ilişkisinde zayıf da olsa doğrusal pozitif yönlü bir ilişkisinin bulunmasıdır. Bu durum aralarındaki ilişkinin boylamsal araştırmalar neticesinde daha kapsamlı gözlenebileceğini düşündürmektedir.

Tablo-17’de fakülte türü ile dini tutum arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Araştırmanın alt hipotezlerinde ilahiyat fakültesi ile diğer fakültelerde öğrenim görmeye devam eden öğrenciler arasında dini tutumlar bakımından anlamlı bir farklılık öngörülmüştür. Ancak yapılan veri analizlerine bakıldığında sonuçlar yalnızca tıp fakültesi öğrencileri ile ilahiyat fakültesi öğrencileri arasında dini tutum bakımından anlamlı farklılık olduğunu göstermektedir. Tıp fakültesi dışındaki fakülte öğrencileri ile ilahiyat fakültesi öğrencileri arasında dini tutum özelinde anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

5.2. PEYGAMBER TASAVVURU ÖLÇEĞİNE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI

Bireyin yaşantısı içerisinde edindiği her türlü bilgi ve tecrübe onun zihin dünyasında karşılık bularak tasavvur geliştirmesini sağlar. Duyular aracılığıyla edindiği bilgiler dolayısıyla etkileşimde bulunduğu her türlü nesne, olay, kişi veya durum hakkında bütün bunlar ortadan kalktıktan sonra da zihin dünyasında düşünme faaliyetini sürdürmeye devam eder. Bütün bunların yanında duyular aracılığıyla doğrudan bilgi edinemediği dini içerikli hususlarda da bireyin belirli zihinsel tasarımları veya tasavvurları bulunmaktadır. İslami literatürde Hz. Peygamber hakkında yazılan eserler onun hakkında çok geniş bilgi kaynaklarını oluşturmaktadırlar. Bu kaynaklardan

hareketle birey zihin dünyasında Hz. Peygamber hakkında belirli tasavvurlar geliştirmektedir.¹¹⁶

Çalışmanın bu bölümünde uygulanan Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden elde edilen verilerden hareketle peygamber tasavvuru ile demografik değişkenler arasındaki ilişki değerlendirilecektir. Çalışmanın alt hipotezlerinde yer aldığı şekli ile peygamber tasavvuru ile demografik değişkenler arasında olası bir ilişkinin varlığı öngörülmüştür. Ancak verilerden hareketle gerçekleştirilen analizlerde öğrenim düzeyi dışında kalan yaş, cinsiyet ve gelir düzeyi değişkenleri ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir.

Zihinsel gelişim yaş ile birlikte bedensel gelişime paralel olarak ilerlemektedir. Buna göre yapılan araştırmada gelişimsel olarak belirleyici olan yaşın tasavvur geliştirme ve şekillendirme hususunda da belirleyici olduğu düşünülmüştür. Yapılan analizlerde yaş değişkeni ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Bu durumun örneklem grubunun yerleşik tasavvurlara sahip bireylerden oluşmasından dolayı olduğu düşünülebilir. Tasavvur gelişimini büyük bir oranda tamamlamış bireylerden alınan verilerin mevcut tasavvurlar hakkında kesitler sunması gelişimsel olarak peygamber tasavvuru ile yaş arasındaki ilişkinin anlaşılır kılınmasını güçleştirmiştir. Ancak yapılan analizler neticesinde yaş ile peygamber tasavvuru arasında doğrusal negatif yönlü bir ilişkinin bulunması boylamsal olarak gerçekleştirilecek araştırmalar neticesinde bu ilişkinin daha açık bir şekilde ortaya konulabileceğine işaret etmektedir. Burada doğrusal negatif yönlü bir ilişkinin tespit edilmesi yaş ilerledikçe muhakeme yetisinin kuvvetlenmesi ve edinilen bilgilerin yeniden değerlendirilmesi ile birlikte peygamber hakkında geliştirilen daha önceki tasavvurlarda değişimlerin meydana gelebileceğini düşündürmektedir. Ancak bu ikisi arasındaki ilişkinin açık bir şekilde incelenebilmesi için boylamsal araştırmalara ihtiyaç vardır.

Araştırmanın alt hipotezlerinde cinsiyet ve gelir düzeyi değişkenlerinin de peygamber tasavvuru üzerinde etkileyici olabileceği öngörülmüştür. Ancak analizler neticesinde cinsiyet değişkenine göre peygamber tasavvurlarında anlamlı bir farklılık bulunmadığı ve peygamber tasavvuru ile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum peygamber tasavvuru geliştirmede ihtiyaç

¹¹⁶ Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, 1. b., Ankara: Andaç Yayınları, 2003, s. 102.

duyulan bilgi kaynaklarının cinsiyete ve gelir düzeyine göre açıkça farklılık göstermediğini; dolayısıyla cinsiyet ve gelir düzeyinin peygamber tasavvurları üzerinde belirleyici olmadıklarını düşündürmektedir.

Araştırmanın alt hipotezlerinde demografik değişkenlerden biri olan öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki olduğu öngörülmüştür. Yapılan veri analizleri neticesinde bu ikisi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durumun peygamber tasavvuru oluşumunda ihtiyaç duyulan bilgi unsurunun eğitimle temin edilebildiği ve bu neticede peygamber tasavvurunun gelişimine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Bilgi unsurunda yaşanan değişikliğin peygamber tasavvurlarında da değişiklikler meydana getirebileceği varsayılmaktadır. Aynı zamanda, bireyin içerisinde yer aldığı sosyal grupla tasavvurlarını benzeştirdiği, bu sosyal gruplardan temin edilen bilgiler çerçevesinde tasavvurlarında değişiklikler meydana getirebileceği göz önünde bulundurulduğunda öğrenim düzeyinin peygamber tasavvuru üzerinde etkisinin bulunabileceği söylenebilir. Çünkü eğitim düzeyi geliştikçe bireyin ait olduğu sosyal gruplar da değişiklik göstermekte ve içerisinde bulunduğu sosyal grubun entelektüel bilgi düzeyinde farklılıklar yaşanmaktadır. Yaşanan bu değişim ve farklılıkların hem peygambere dair bilgi düzeyinin değişmesi ve gelişmesi hem de ait olunan sosyal grubun tasavvurları ile özdeşleşimi beraberinde getirerek bireyin peygamber tasavvurunda etkide bulunduğu söylenebilir.

Tablo-24'te İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Araştırmanın alt hipotezlerinde İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakülte öğrencileri arasında peygamber tasavvuru açısından anlamlı bir farklılık bulunacağı öngörülmüştür. Ancak yapılan veri analizleri neticesinde yalnızca İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri arasında peygamber tasavvuru açısından anlamlı bir farklılık tespit edilmiş; diğer fakülte öğrencileri ile aralarında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

5.3. DİNİ TUTUM VE PEYGAMBER TASAVVURU ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR VERİLERİN YORUMLANMASI

Araştırmanın bu bölümünde dini tutum ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair elde edilen verilerden hareketle değerlendirmelerde bulunulacaktır. Ok-Dini Tutum Ölçeği ve Peygamber Tasavvuru ölçeği uygulanarak elde edilen ham verilerin analizinden hareketle dini tutum ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkinin mahiyeti ve yönü tespit edilmeye çalışılacaktır.

Araştırmanın ana hipotezinde dini tutumlar ile peygamber tasavvurları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu ve dini tutumların oluşum ve gelişiminde peygamber tasavvurunun etkili olduğu öngörülmüştür. Yapılan analizler çerçevesinde araştırmanın ana hipotezinin büyük ölçüde doğrulandığı görülmektedir. Tablo-26’da yer alan verilere göre dini tutum ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu ilişkinin yönüne bakıldığında doğrusal orta düzeyde bir korelasyon bulunduğu görülmektedir. Bu durum dini tutumların oluşması için ihtiyaç duyulan bilgi, duygu ve davranış unsurları için gerekli olan hususların temin edilmesinde, geliştirilen peygamber tasavvurunun önemini göstermektedir. Sahip olunan peygamber tasavvuru dini tutumların oluşum ve gelişiminde etkili ve belirleyici olmaktadır. Yapılan analizler bu durumu doğrulamaktadır. Peygamber tasavvuru ölçeğinden elde edilen puan arttıkça dini tutum ölçeğinden elde edilen puanın da arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum peygamber tasavvurlarının dini tutumlarla sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Dini tutumların oluşum ve gelişiminde bireylerin Tanrı, peygamber, cennet-cehennem, ahiret hayatı, melek, şeytan gibi somut bilgi elde etme imkanının bulunmadığı hususlarda dini öğreti ve anlatılardan elde ettiği bilgilerden hareketle geliştirdiği tasavvurlar belirleyici olmaktadır. Vahye dayalı dinlerde Tanrı kavramından sonraki temel referans noktasını peygamber kavramı teşkil etmektedir. Bireyin Hz. Peygamber’e dair somut bilgi elde etme imkanının bulunmadığı şartlarda, Hz. Peygamber hakkında rivayet edilen bilgiler ona dair bir tasavvur gelişiminin kaynağını oluşturmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde aktarıldığı şekliyle çeşitli etkenlerin de tasavvur gelişim sürecine katılımıyla birlikte birey Hz. Peygamber’e dair belirli tasavvurlar geliştirmektedir. Yapılan araştırmada elde edilen bulgular açık bir şekilde bireyin sahip

olduğu dini tutumlarının geliştirilen peygamber tasavvuru ile ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Yapılan analizler neticesinde peygamber tasavvuru leğinin gelen ortalaması ile dini tutum leğinin tüm alt boyutları arasında anlamlı ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda dini tutum leğinin alt boyutları ile peygamber tasavvuru leğinin alt boyutları arasında da belirli noktalarda anlamlı ilişkilerin bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu durum dini tutumların yönünün tayin edilmesinde peygamber tasavvurunun sahip olduğu genel özellikler ve farklılıkların belirleyici olduğunu göstermektedir. Buna göre peygambere yönelik geliştirilen tasavvurların belirli özellikleri dini tutumların belirli özellikleri ile ilişki göstermektedir. Diğer bir deyişle peygamber tasavvurunun sahip olduğu belirli özellikler belirli dini tutum özelliklerini yordamaktadır. Bu durum Tablo-27’deki verilerden hareketle elde edilen sonuçlar tarafından desteklenmektedir.

Peygamber tasavvuru leği alt boyutları ile dini tutum leği alt boyutları arasındaki ilişki dikkate alındığında belirli alt boyutlar arasında anlamlı ilişkilerin bulunduğu gözlemlenmektedir. Buna göre Tablo-28’de peygamber tasavvuru leğinin beşerilik alt boyutu ile dini tutum leğinin alt boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde dini tutum leğinin duygu, biliş ve davranış alt boyutları ile anlamlı bir ilişki bulunmazken ilişki alt boyutu ile anlamlı bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum Hz. Peygamber’in beşeri özellikleri vurgulanarak geliştirilen tasavvurun bireyin dini yaşantısındaki ilişkisel yöne ağırlık verdiğini göstermektedir. Denilebilir ki Hz. Peygamber’i tümüyle insani özelliklerin dışında bir varlık olarak algılamının aksine beşeri yönlerini dikkate alarak geliştirilen tasavvura sahip bireyler Hz. Peygamber’le daha yoğun bir ilişki içerisine girebilmektedir. Bireyin yaşam deneyimlerinde ilahi vahye doğrudan muhatap olmuş ancak yine kendisi gibi bir beşer olduğunu bildiği peygamberle daha rahat ilişki kurabildiği ve kendisine çok daha yakın bir rol model edinebildiği söylenebilir. Dini tutumun ilişki alt boyutunun özellikleri dikkate alındığında bireyin kurduğu bu ilişkinin Tanrı ile ilişkisine yansıtılarak daha kolay ve dolaysız bir ilişki kurabildiği söylenebilir.

Peygamber tasavvuru leğinin hadislere eleştirel bakış alt boyutu bireyin Hz. Peygamber’i ve onun sözlerini eleştirel bir bakış açısıyla, mantıksal çerçevede anlama

çabasını ifade etmektedir. Tablo-29’da peygamber tasavvuru ölçeğinin hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Verilerin analizinden elde edilen sonuçlara göre hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin ilişki, duygu ve davranış alt boyutları ile arasında doğrusal negatif yönlü bir ilişki bulunurken; biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Eleştirel düşünme becerisini geliştirmiş bireylerin hadislere ve Hz. Peygamber’e yaklaşımlarının daha eleştirel bir çerçevede şekilleneceği öngörülmektedir. Bu durumda Hz. Peygamber’e yaklaşımda eleştirel düşünmenin dini tutumlarda ve dine yaklaşım tarzlarında da aynı düşünme süreçlerinin gerçekleştiği söylenebilir. Dini tutumlarını bu ekseninde şekillendiren bireyler için dinin düşünsel bir çaba ile bilişsel düzeyde değerlendirilebilecek bir olgu olduğu düşünülebilir. Eleştirel düşünmenin getirmiş olduğu bu yaklaşım tarzının din ile ilgili bütün olay, olgu, kişi veya durumlara yansıtılabileceği öngörülebilmektedir. Hz. Peygamber’in de eleştirel düşünme çabasına konu edildiği bir yaklaşım tarzının, bu yaklaşımdan hareketle dini tutumlara da yansıtıldığı ileri sürülebilir.

Tablo-30’da peygamber tasavvuru ölçeğinin hata alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişki verilerine yer verilmiştir. Hata alt boyutu bireylerin Hz. Peygamber’i algılamada diğer insanlar gibi hata yapabileceği düşüncesinden hareket etmektedir. Bireylerin Hz. Peygamber’e yönelik tasavvurlarının hata yapabilen biri düşüncesi ekseninde şekillenmesini dikkate almaktadır. Yapılan veri analizleri neticesinde peygamber tasavvuru ölçeğinin hata alt boyutunun dini tutum ölçeğinin tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. İlişkinin yönü dikkate alındığında ise bu alt boyutun duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunurken; biliş alt boyutu ile arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu durumun Hz. Peygamber’i hata yapabilen biri olarak algılamının Hz. Peygamber ile daha rahat bir duygusal bağ ve ilişki kurabilmenin ve böylelikle dini tutumlarını daha rahat bir şekilde davranışa dönüştürebilmenin mümkün olabileceğini düşündürmektedir. Bireyin Hz. Peygamber’e dair tasavvur geliştirirken kendisi gibi hata yapabilen bir insan düşüncesinden yola çıkmasının, Hz. Peygamber’i rol model alabilme sürecini kolaylaştırabileceği; böylelikle bu durumun dini tutumlarına yansıtılabileceği söylenebilir. Bunun yanı sıra peygamber tasavvuru ölçeğinin hata alt boyutunun dini tutum ölçeğinin biliş alt boyutu ile arasında negatif yönlü bir ilişkinin bulunmaktadır. Bu

durum bilişsel bir çaba olarak dine yönelen bireylerin, Hz. Peygamber’i kusurlu bir insan olarak algılamalarının dine yönelik düşünce ve tutumlarında negatif bir izlenime sahip olduklarını düşündürmektedir. Diğer bir deyişle bilişsel bir çerçevede dine yaklaşan bireylere göre Hz. Peygamber’in hata yapabilen bir varlık olması bu bireylerin olumlu dini tutumlar geliştirmelerine engel olduğu söylenebilir.

Tablo-31’de peygamber tasavvuru ölçeğinin insanilik alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Peygamber tasavvuru ölçeğinin insanilik alt boyutu, geliştirilen tasavvurda Hz. Peygamber’in insani değerlerine yapılan vurgu çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre Hz. Peygamber yüksek insani değerleri içselleştirmiş ve yaşamış bir şahsiyettir. Yapılan veri analizlerinde peygamber tasavvurunun bu alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin duygu, ilişki ve davranış alt boyutları arasında doğrusal pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum peygamber tasavvuru ölçeğinden alınan puan yükseldikçe aynı şekilde dini tutum ölçeğinin duygu, ilişki ve davranış ölçeği puanlarında da yükselişi beraberinde getirmektedir. Bu alt boyutlar arasında böyle bir doğrusal ilişkinin bulunması bireyin Hz. Peygamber’e yönelik tasavvurlarında onun yüksek insani değerlere sahip oluşuna yapılan vurgunun, Hz. Peygamber’e duygusal anlamda daha yoğun bir bağ kurmasını; daha kolay ilişki kurabilmesini ve bütün bunlardan hareketle dini davranışlarını şekillendirmesini sağladığı düşünülebilir. Geliştirilen bu tasavvurun Hz. Peygamber’den hareketle bireyin tüm dini tutumlarına yansıtıldığı söylenebilir. Bireyin Hz. Peygamber’e yönelik geliştirdiği tasavvurunda onun insani yönlerine ağırlık vermesinin; dine ve dini tutum nesnesi olabilecek tüm nesne, olay, kişi veya duruma karşı da geliştirdiği bu tasavvurdan hareketle duygusal, ilişki ve davranışsal zemini doğrusal yönde şekillendirerek yaklaştığı ifade edilebilir. Peygamber tasavvuru ölçeğinin insanilik alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin biliş alt boyutu arasında doğrusal negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum dine bilişsel düzeyde yaklaşan bireylerin Hz. Peygamber’i algılamada onun insani değerlere verdiği önemi negatif yönde değerlendirdiklerini göstermektedir. Çalışmanın başlangıcında bu iki alt boyut arasında pozitif bir ilişki bulunması öngörülmesine rağmen yapılan analizler aksini ifade etmektedir. Bu durum dini tutumlarını bilişsel düzeyde şekillendiren bireylerin dini değerlerden arındırılmış bir kurallar sistemi olarak değerlendirdiklerini düşündürmektedir.

Peygamber tasavvuru ölçeğinin mitik alt boyutu ile ifade edilmek istenen bireyin Hz. Peygamber'i algılamada sahip olduğu realitenin ötesindeki değerlendirme biçimleridir. Bu alt boyuttan alınan puan ortalaması yükseldikçe bireyin Hz. Peygamber'i mitik bir kahraman olarak algılama düzeyi yükselmektedir. Tablo-32'de peygamber tasavvuru ölçeğinin mitik alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Yapılan veri analizlerinde mitik alt boyut ile duygu, ilişki ve davranış alt boyutları arasında doğrusal pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum peygamber tasavvurunu mitik alt boyutu ekseninde şekillendiren bireylerin Hz. Peygamber'i başarılı bir kahraman olarak değerlendirmelerinin onunda duygusal bir bağ kurduklarını; daha yüksek düzeyde bir ilişki kurabildiklerini ve bu durumun davranış düzeyine yansıdığını düşündürmektedir. Hz. Peygamber'e yönelik geliştirilen bu tasavvurların dini tutumlara yansıtılması göz önünde bulundurulduğunda bu bireylerin dine daha yoğun bir şekilde duygusal ve ilişki düzeyinde yaklaştıkları ve bu ekseninde davranış geliştirdikleri söylenebilir. Peygamber tasavvuru ölçeğinin mitik alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin biliş alt boyutu arasında ise doğrusal negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin Hz. Peygamber'i daha mantıksal çerçevede değerlendirdiklerini ve tasavvurlarını da bu doğrultuda geliştirdiklerini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle dini tutumlarını bilişsel düzlemde şekillendiren bireylerin Hz. Peygamber'i realitenin ötesine taşımayan, mantıksal çıkarımların el vermediği unsurlardan arındırılmış tasavvurlar geliştirdikleri söylenebilir.

Peygamber tasavvuru ölçeğinin mucize alt boyutunda, Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği mucizelerden hareketle onun insan üstü eylemler gerçekleştirebilen biri olduğuna yönelik sorular yer almaktadır. Tablo-33'te mucize alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin alt boyutları arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Bu verilerden hareketle yapılan analiz sonuçları mucize alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin duygu, ilişki ve davranış alt boyutları arasında doğrusal pozitif yönlü bir ilişki; dini tutumun biliş alt boyutu ile arasında ise doğrusal negatif yönlü bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Buna göre Hz. Peygamber'i mucizeler gerçekleştirebilen, beşeri sınırların ötesinde biri olarak algılayan bireylerin Hz. Peygamber'le daha yoğun duygusal bağ ve daha yoğun bir ilişki kurabildikleri, davranışlarını da bu doğrultuda şekillendirdikleri söylenebilir. Geliştirilen tasavvurun bu yönlerinden hareketle duygusal, ilişki ve davranışsal boyuta

yapılan vurgunun bireyin tüm dini tutumlarına yansıtıldığı düşünülmektedir. Hz. Peygamber'i mucize gerçekleştirebilen biri olarak algılayan bireylerin dini tutumlarında da duygusal ve ilişkisel boyuta daha yoğun bir şekilde yer verdikleri; buradan hareketle de daha yoğun bir şekilde dini davranışlarda buldukları söylenebilir. Peygamber tasavvuru ölçeğinin mucize alt boyutu ile dini tutum ölçeğinin biliş alt boyutu arasında doğrusal negatif yönlü bir ilişkinin bulunması bireyin Hz. Peygamber'e yönelik algılamalarında mucize alt boyutuna ağırlık verdikçe dini tutumun biliş boyutundan o kadar uzaklaştığını göstermektedir. Bu durumun dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin mantıksal düşünme süreçlerinin bir ürünü olarak Hz. Peygamber'i insanüstü özelliklerden arındırarak algılamaya çalıştığını gösterdiği söylenebilir. Diğer bir deyişle Hz. Peygamber'i insanüstü özelliklere sahip, mucizevi bir varlık olarak algılayan bireylerin dini tutumlarını salt bilişsel düzeyde şekillendirmeyip duygu, ilişki ve davranış boyutlarına ağırlık verdikleri düşünülebilir. Dini mantıksal düzlemde algılama, anlama ve yaşama çabasının dini öğretilerde yer alan mantık dışı unsurlardan arındırılma gayretiyle sonuçlandığı düşünülebilir. Bu durumun Hz. Peygamber'i algılamada da etkisini gösterdiği ve onun mucize gerçekleştirebilen bir varlıktan ziyade salt beşeri bir varlık olduğu düşüncesinin geliştirildiği söylenebilir.

SONUÇ

Tutumlar birçok faktörün bir arada etkide bulunmasıyla oluşmakta, gelişmekte ve bireyin yaşantısı boyunca davranışlarını şekillendirmektedir. Dini tutumlar söz konusu olduğunda ise bu durum değişmemektedir. Dini içerikli her türlü nesne, olay, kişi veya olguya karşı bireylerin birtakım tutumları bulunmakta ve birey bu tutumlar ekseninde davranışlarını şekillendirmektedir.

Tanrı, cennet, cehennem, ahiret, melek, peygamber gibi bireyin doğrudan ve somut bir şekilde bilgi edinemediği hususlara karşı sahip olduğu tasavvurların yanında birtakım dini tecrübeler, dini şahsiyetlerle girilen ilişki, ebeveynlerin dine ve dini içerikli unsurlara karşı tutumları bireyin kişisel anlamda kendi dini tutumlarını oluşturmasında son derece etkilidir.

Din Psikolojisi alanyazında dini tutumların daha kapsamlı bir biçimde ele alınmasını ve anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla hazırlanan çalışmamızda dini tutumların peygamber tasavvurlarıyla olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Buna göre çalışmanın ilk bölümünde öncelikle dini tutumların oluşum ve gelişimi ele alınmış, sonrasında ise bireyin peygamber tasavvurlarını nasıl geliştirdiği, peygamber tasavvurunun oluşum ve gelişiminde ne gibi unsurların etkili oldukları üzerinde durulmuştur.

Araştırma bulguları üzerine bina edilen ikinci bölümde yapılan ölçek çalışması neticesinde elde edilen verilerin analizi çerçevesinde dini tutumlara ve peygamber tasavvurlarına dair veriler incelenmiştir. Bu bölümde dini tutumlar ve alt boyutlarına ilişkin veriler peygamber tasavvurları ve peygamber tasavvurlarının alt boyutları ile ilişkilendirilmiştir.

Yapılan ilişki analizleri neticesinde elde edilen veriler dini tutumların ve peygamber tasavvurlarının demografik değişkenler olan yaş, cinsiyet, öğrenim düzeyi, gelir düzeyi ile anlamlı ilişki içerisinde olmadığını göstermektedir.

Öğrenim görülen fakülte değişkeninin dini tutumlar ve peygamber tasavvurları ile olan ilişkisi incelendiğinde farklı fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin dini tutumlarında ve peygamber tasavvurlarında anlamlı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre Tablo 17’de öğrenim görülen fakülte ile dini tutumlar arasındaki

ilişkiye dair veriler aktarılırken Tablo 25’te öğrenim görülen fakülte ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır.

Ölçeklerden elde edilen ham veriler üzerinde yapılan incelemelerde dini tutumlar ile peygamber tasavvurlarının birbiri ile anlamlı ilişki içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre peygamber tasavvurlarının niteliğinde yaşanan değişiklikler aynı şekilde dini tutumların niteliğinde yaşanan değişikliklerle sonuçlanmaktadır. Buradan hareketle peygamber tasavvurlarının dini tutumları yordadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Dini tutumların alt boyutları ile peygamber tasavvurlarının alt boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde ise şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Peygamber tasavvurunun beşerilik alt boyutu dini tutumun yalnızca ilişki alt boyutu ile anlamlı ilişki içerisinde. Dini tutumun diğer alt boyutları ile arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu iki alt boyut arasındaki korelasyon düzeyine bakıldığında ise aralarında doğrusal pozitif yönlü zayıf korelasyon bulunmaktadır.

- Peygamber tasavvurunun hadislere eleştirel bakış alt boyutu dini tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde. Korelasyon düzeyleri dikkate alındığında, hadislere eleştirel bakış alt boyutu ile dini tutumun biliş alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf korelasyon bulunurken dini tutumun diğer üç alt boyutu ile arasında doğrusal negatif yönlü zayıf korelasyon bulunmaktadır.

- Peygamber tasavvurunun hata alt boyutu ile dini tutumun tüm alt boyutları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Korelasyon düzeyleri dikkate alındığında hata alt boyutu ile dini tutumun biliş alt boyutu arasında doğrusal negatif yönlü zayıf korelasyon bulunurken dini tutumun diğer üç alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf korelasyon bulunmaktadır.

- Peygamber tasavvurunun insanilik alt boyutu dini tutumun bütün alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde. Korelasyon düzeyleri dikkate alındığında insanilik alt boyutu ile dini tutumun biliş alt boyutu arasında doğrusal negatif yönlü orta düzeyde korelasyon bulunmaktayken dini tutumun diğer üç alt boyutu ile arasında doğrusal pozitif yönlü orta düzey korelasyon bulunmaktadır.

- Peygamber tasavvurunun mitik alt boyutu dini tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunmaktadır. İlişkinin korelasyon düzeyi dikkate alındığında mitik alt boyutunun dini tutumun biliş alt boyutu ile arasında doğrusal negatif

yönlü zayıf korelasyon, dini tutumun diğer üç alt boyutu ile arasında ise doğrusal pozitif yönlü zayıf korelasyon bulunduğu görülmektedir.

- Peygamber tasavvurunun mucize alt boyutu dini tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisindedir. İlişkinin korelasyon düzeyleri dikkate alındığında mucize alt boyutunun dini tutumun biliş alt boyutu ile arasında doğrusal negatif yönlü orta düzeyde korelasyonun, dini tutumun diğer üç alt boyutu ile arasında ise doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde korelasyonun bulunduğu görülmektedir.

Yapılan araştırmada bireyin sahip olduğu peygamber tasavvurunun, dini tutumları yordadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Peygamber tasavvurunun belirli boyutları dini tutumun belirli boyutları ile ilişkilidir. Peygamber tasavvurunun niteliğinde yaşanan değişiklikler dini tutumların niteliğinde de belirli değişikliklere sebep olmaktadır.

Dini tutumların kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi için Din Psikolojisi alanyazında dini tutumları oluşturduğu düşünülen pek çok faktörün yanında peygamber tasavvurlarının da dikkate alınması gerekmektedir. Zira dini davranışların daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle dini tutumların kapsamlı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Öğrenme ve öğretme faaliyetlerinin, esasında davranış geliştirme ve istendik davranışlar oluşturma çabası içerisinde olduğu dikkate alındığında yalnızca Din Psikolojisi araştırmalarında değil, din eğitimi ve öğretimi çalışmalarında da dini tutumları dikkate almanın istendik dini davranışlar oluşturabilmek için ne kadar elzem olduğu açıktır. Bu noktada yapılan eğitim öğretim faaliyetlerinde peygamber tasavvurlarının oluşumuna yönelik eğitim faaliyetlerinin önemli bir yere sahip olduğu da görülmektedir. Dolayısıyla peygamber tasavvurlarının dini tutumlar üzerindeki etkisini ve bu etkinin boyutlarını anlaşılır kılmak bireyin dini davranışlarının mekanizmasını anlamının yanında din eğitim ve öğretimi faaliyetleri için de ayrıca öneme sahiptir.

Çalışmamız literatüre bir katkı sağladığını söyleyebilmekteyiz. Ancak dini tutumların, peygamber tasavvurlarının ve bunlar arasındaki ilişkinin tüm yönleri ile ele alınabilmesi ve açığa çıkarılabilmesi için çok daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- ACAR ÇINAR Hatice, “Dinî Tutum ve Peygamber Tasavvuru Arasındaki İlişkiye Dair Mukayeseli Bir Araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu Örneği”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 13 (2020), ss. 83-118.
- ADLER Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 17. b., Ankara: Say Yayınları, 2017.
- ALBAYRAK Ahmet, *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, 1995.
- ALLPORT Gordon W., “Attitudes”, *A Handbook of Social Psychology*, ed. Carl Murchison, 1. b., Worcester, MA, US: Clark University Press, 1935, ss. 798-844.
- ALLPORT Gordon W., *Birey ve Dini*, 3. b., Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- BATSON C. Daniel, Patricia SCHOENRADE, W. Larry VENTİS, *Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ali Kuşat, Abdulvahap Taştan, 1. b., Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- BAYMUR Feriha Balkış, *Genel Psikoloji*, 4. b., İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1978.
- BAYSAL Ayşe Can, “Sosyal Psikolojide Tutumlar”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1 (1981), ss. 121-38.
- BENEDİCT Ruth, “Configurations of Culture in North America”, *American Anthropologist*, C. 34, S. 1 (1932), ss. 1-27.
- , *Patterns of Culture*, 5. b., London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1971.
- BİLECİK Sümeyra, “Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 15, S. 33 (2017), ss. 7-38.
- BİREKUL Mehmet, “Aile ve Dinî Sosyalleşme”, *Aile Sosyolojisi Yazıları*, ed. Mustafa Aydın, 1. b., İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss. 141-55.
- BUDAK Selçuk, “Duygu”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.

- , “İmaj”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- , “Kavram”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- , “Tutum”, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- CARROLL Michael P., “Give Me that Ol’ Time Hormonal Religion”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, C. 2, S. 43 (2004), ss. 275-78.
- CERTEL Hüseyin, *Din Psikolojisi*, 1. b., Ankara: Andaç Yayınları, 2003.
- CÜCELOĞLU Doğan, *İnsan ve Davranışı*, 26. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.
- DEVELLİOĞLU Ferit, “Tasavvur”, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Doğu Matbaası, 1970.
- EMİROĞLU Kudret, Suavi AYDIN, “Kültür”, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- FARABİ, *Fusulü’l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, çev. Hanifi Özcan, 1. b., İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- FARUKİ İsmail R., *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım, Latif Boyacı, 4. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- FOWLER James W., *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, 1. b., New York: Harper Collins Publisher, 1995.
- FREEDMAN Jonathan L., David O. SEARS, J. Merrill CARLSMITH, *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, 1. b., İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989.
- , *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, 4. b., Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- FUNDER David C., C. Randall COLVİN, “Explorations in Behavioral Consistency: Properties of Persons, Situations, and Behaviors”, *Journal of Personality and Social Psychology*, C. 60, S. 5 (1991), ss. 773-94.
- GÜRSES İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- GÜVENÇ Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 3. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- HACIKELEŞOĞLU Hızır, *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2020.

- HOLM Nils G., *Din Psikolojisine Giriş*, çev. Abdülkerim Bahadır, 3. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Din Psikolojisi*, 10. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- , *Din Psikolojisine Giriş*, 4. b., İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- , *Psikolojiye Giriş*, 4. b., Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- İBN SİNA, *el-İşârât ve 't-Tenbîhât*, 1. b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- İNCEOĞLU Metin, *Tutum Algı İletişim*, 6. b., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011.
- KAĞITÇIBAŞI Çiğdem, Zeynep CEMALCILAR, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, 21. b., İstanbul: Evrim Yayınları, 2018.
- KARACA Faruk, *Dinî Gelişim Psikolojisi*, 1. b., Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.
- KOÇ Mustafa, “Dindarlığın Oluşumuna Din Eğitiminin Psiko-Pedagojik Katkıları: ‘Değer-Yoksun Dindarlık’ Tipolojisi Bağlamında Teorik Bir Yaklaşım”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 15, S. 33 (2017), ss. 87-138.
- KRECH David, Richard S. CRUTCHFIELD, Egerton L. BALLACHEY, *Cemiyet İçinde Fert*, 2 cilt, çev. Mümtaz Turhan, 1. b., İstanbul: Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları, 1970.
- KRECH David, Richard S. CRUTCHFIELD, *Sosyal Psikoloji Nazariye ve Problemler*, çev. Erol Güngör, 2. b., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- LİNTON Ralph, *The Cultural Backround of Personality*, 3. b., London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1952.
- MEHMEDOĞLU Ali Ulvi, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- MORGAN Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, ed. Sibel Karakaş, Rükzan Eski, 22. b., Konya: Eğitim Yayınevi, 2017.
- NELSON James M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, 1. b., New York, USA: Springer Science & Business Media, 2009.

- OK Üzeyir, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 8, S. 2 (2011), ss. 528-49.
- OLSON James M., Gregory R. MAIO, “Attitudes in Social Behavior”, *Handbook of Psychology*, 12 cilt, ed. Irving B. Weiner, Melvin J. Lerner, Theodore Millon, 1. b., Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc, 2003, C. 5, ss. 299-325.
- ÖZAKPINAR Yılmaz, “Psikolojinin İnsan Tasarımı”, *Psikolojide Yeni Tartışmalar*, ed. Sibel A. Arkonaç, 1. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 67-90.
- , *İnsan İnanan Bir Varlık*, 1. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- ÖZDOĞAN Öznur, “İnsan-Peygamber İlişkisi”, *Dini Araştırmalar*, C. 7, S. 19 (2004), ss. 57-71.
- PALOUTZIAN Raymond F., Crystal L. PARK, (ed.) ÇAPCIOĞLU İhsan, Ali AYTEN, (thk.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, 1. b., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- PEKER Hüseyin, *Din Psikolojisi*, 16. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- PIAGET Jean, Bärbel INHELDER, *The Childs Conception Of Space*, 1. b., New York: W. W. Norton and Company, Inc., 1967.
- ROKEACH Milton, “Part II. Religious Values and Social Compassion”, *Review of Religious Research*, C. 11, S. 1 (1969), ss. 24-39.
- , *Beliefs, Attitudes and Values A Theory of Organization and Change*, 1. b., San Francisco, California: Jossey-Bass, Inc., Publishers, 1968.
- , *The Nature of Human Values*, 1. b., New York: The Free Press A Division of Macmillan Publishing Co., Inc., 1973.
- SAPİR Edward, “Culture, Genuine and Spurious”, *The American Journal of Sociology*, C. 29, S. 4 (1924), ss. 401-29.
- SMITH Edward E. vd., *Atkinson ve Hilgard Psikolojiye Giriş 14. Edisyon*, 5. b., Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- SOROKİN Pitirim A., *Society, Culture and Personality: Their Structure and Dynamics*, 1. b., New York: Cooper Square Publishers, Inc., 1962.

- STARK Rodney, "Physiology and Faith: Addressing the 'Universal' Gender Difference in Religious Commitment", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C. 3, S. 41 (2002), ss. 495-507.
- ŞENTÜRK Habil, *Din Psikolojisine Giriş*, 4. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- TÜMER Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1 (1987), ss. 213-67.
- ÜNAL Cavit, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, 1. b., Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981.
- VANDENBOS Gary R., "Attitude", *APA Dictionary of Psychology*, Washington: American Psychological Association, 2007.
- VERGOTE Antoine, *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, çev. Marie-Bernard Said, 1. b., Dublin: Gill & Macmillan Ltd, 1969.
- YANMAZ Ayşe Nevra, *MEB İmam Hatip Öğrencilerinin Peygamber Tasavvuru*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet üniversitesi, 2013.
- YAVUZ Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 1. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- ZANNA Mark P., John K. REMPEL, "Attitudes: A New Look At An Old Concept", *The Social Psychology of Knowledge*, ed. Daniel Bar-Tal, Arie W. Kruglanski, 1. b., Cambridge: Cambridge University Press, 1988, ss. 315-34.

EKLER

Ek-1: Ok-Dini Tutum Ölçeği

	Alt Boyutlar	Ölçek Maddeleri	Az Katılıyorum	Orta Düzeyde Katılıyorum	Çok Katılıyorum	Pek Çok Katılıyorum
1.	Duygu 1	Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım.				
2.	Duygu 2	Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.				
3.	İlişki 1	Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.				
4.	İlişki 2	Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.				
5.	Biliş 1	Dini inancın gerekli olmadığını düşünüyorum.				
6.	Biliş 2	Dinin toplumların geri kalmasına neden olduğunu düşünüyorum.				
7.	Davranış 1	İnanmışım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.				
8.	Davranış 2	Yaşantımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.				

Ek-2: Peygamber Tasavvuru Ölçeği

	Alt Boyutlar	Ölçek Maddeleri	Hiç Katılmıyorum	Az Katılıyorum	Yarı yarıya Katılıyorum	Çoğuna Katılıyorum	Tamamına Katılıyorum
1.		Hz. Peygamberin terinin çok hoş koktuğu bir gerçektir.					
2.		Hz. Peygamber meleklerle diğer insanların huzurunda görüşmüştür.					
3.		Hz. Peygamber bedenen/fiziksel olarak miraca (yedi kat semaya) çıkmıştır.					
4.		Hz. Peygamber uyuduğunda kalp gözü gerçekten açıktı.					
5.		Hz. Peygamberin ruhu bizlerin arasında dolaşmaktadır.					
6.		Hz. Peygamber diğer insanların işitemediği bazı sesleri işitebilmiştir.					
7.		Hz. Peygamber ile diğer peygamberlere arasında fark yoktur.					
8.		Hz. Peygamberin çok evliliğinin birçok kabul edilebilir nedeni bulunmaktadır.					
9.		Hz. Peygamber yapacağı işleri yer yer arkadaşlarına danışarak yapan bir kişiydi.					

10.		Hz. Peygamber yönetimle ilgili konularda tek başına karar veremediği zamanlar olmuştur.					
11.		Hz. Peygamber'in her konudaki bilgi donanımı herkesinkinden fazlaydı.					
12.		Hz. Peygamberin de bilmediği bazı konular vardı.					
13.		Hz. Peygamberin hata yapması normaldir.					
14.		Hz. Peygamber'in namazında rekât sayısını unuttuğu olmuştur.					
15.		Hz. Peygamberin dilinin Arapça olması bizim Arapça öğrenmemizi gerektirmez.					
16.		Bir hadis, bir kitapta geçiyorsa asla uydurulmuş olamaz.					
17.		Sanırım dinî kurallar Hz. Peygamber döneminde bu günkü kadar katı değildi.					
18.		Hz. Peygamber aynı şehirde Yahudi ve Hristiyanlarla birlikte yaşamıştır.					
19.	Beşerilik	Hz. Peygamber bizim gibi biriydi. Tek farkı vahiy almasıydı.					
20.	Beşerilik	Hz. Peygamber'in savaşlarda çok başarılı olması gerekmez. Çünkü o da bizim gibi bir insandır.					

21.	Hadislere Eleştirel Bakış	Hz. Peygamber'e atfedilen sözler akıl süzgecinden geçirilmelidir.					
22.	Hadislere Eleştirel Bakış	Hz. Peygamberin bazı sözlerinin günümüz için yeniden yorumlanması gerekebilir.					
23.	Hadislere Eleştirel Bakış	Bazı kitaplarda geçen hadisler uydurma hadis olabilir.					
24.	Hata	Hz. Peygamber hayatında hiç hata yapmamıştır.					
25.	Hata	Hz. Peygamber nadiren de olsa hata yapmıştır.					
26.	İnsanilik	Hz. Peygamber kadınlara günümüzde verilen değerden daha fazlasını vermiştir.					
27.	İnsanilik	Hz. Peygamber diğer dinlerden insanlara saygı göstermiştir.					
28.	Mitik	Hz. Peygamber içinde bulunduğu dönemde dünyanın en yakışıklısıydı.					
29.	Mitik	Hz. Peygamber fiziksel olarak çağının en güçlü insanıydı.					
30.	Mitik	Hz. Peygamber aynı zamanda çok güçlü bir savaşçıydı.					
31.	Mitik	Hz. Peygamber çağının en zeki insanıydı.					

32.	Mitik	Hz. Peygamber zaman zaman ibadetlerinden geri kalabilmiştir.					
33.	Mitik	Hz. Peygamber kitaplarda olduğundan daha abartılı anlatılmıştır.					
34.	Mitik	Hz. Peygamberin mucizeleri olarak söylenenlerin bir kısmı gerçek değildir.					
35.	Mucize	Hz. Peygamber bir mucize olarak parmaklarının arasından su akıtmıştır.					
36.	Mucize	Hz. Peygamber mucize olarak gökyüzündeki ayı bir işaretile gerçekten ikiye ayırmıştır.					
37.	Mucize	Hz. Peygamber Allah katında tüm peygamberden daha üstün bir yere sahiptir.					